

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

İBRAHİM BİN EDHEM
VE
TASAVVUF TARİHİNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. DİLAVER GÜRER

HAZIRLAYAN
HALİME GÜL
054244061001

Konya 2008

ÖNSÖZ

Genel anlamda mistisizm özel anlamda tasavvuf, toplumların vazgeçilmez unsurlarından olmuş ve şimdiye kadar da kimse bu kavramları tam olarak açıklama iddiasında olmamıştır. Çünkü her yaşayanın yaşadığı tecrübeye göre tasavvufun tanımı da farklı olmuştur. Tasavvuf için kimisi, insanın kendi ruhunu incelemesi yöntemidir demiş, kimileri de kısaca ahlaktır, ruh temizliğidir, gönül terbiyesidir demiştir.

Burada amacımız tasavvufu anlatmak değildir. Ama bildiğimiz bir şey var ki tasavvuf, din ve kültür tarihimizi geniş ölçüde etkilemiştir. Türkiye’de İslamiyet’e karşı bütün kesimlerde bir ilgi görülmektedir. Bu ilgi de çoğu zaman tasavvuf yoluyla olmaktadır. Bu sebeple İslam dünyasında ortaya çıkan ilim ve fikir hareketleri içerisinde tasavvufun müstesna bir yeri olmuştur.

Günümüzde tasavvuf denilince ilk olarak tarikatlar akla gelmektedir. Bu yüzden tasavvufi din anlayışının yaygınlığı ve derinliği ilk bakışta fark edilmeyebilir. Fakat tasavvufun oluşma devrelerini iyi kavramanın ve bu dönemdeki önemli şahsiyetlerin hayatlarını, yaşadıkları dönemlerin özelliklerini bilmenin bu önyargılı düşünceleri düzeltereği kanaatindeyiz. İşte çalışmamızın amacı da tasavvuf tarihinin en önemli dönemlerinden olan zühd dönemini kısaca anlatarak, bu dönemin nevi şahsına münhasır, kendinden sonraki her dönemde adından söz edilmiş siması olan İbrahim b. Edhem’in hayatını inceleyip, hem bu oluşum dönemine hem de İbrahim b. Edhem’in tasavvuf tarihindeki yerine ışık tutmaya çalışmaktır.

Konumuzu bir giriş ve üç bölüm halinde işledik. Giriş bölümünde İslam’da zühdü, tasavvufun kaynağını, zühd döneminin özelliklerini ve İbrahim b.Edhem’in bu dönemdeki yerini açıklamaya çalıştık. Birinci bölümde, İbrahim b. Edhem’in hayatı, yaşadığı muhit, zühd hayatını seçişi, hocaları, dostları, vefatı ve ilmi kişiliğinden, tabakat kitapları ve özellikle tasavvuf tarihi kitaplarından faydalanarak bahsetmeye çalıştık. Özellikle hadis raviliği, rivayet ettiği bazı hadisler ve edebiyatçı yönü üzerinde durmaya çalıştık. Bu bölümü son olarak, İbrahim b. Edhem’in kaynaklarda en çok geçen kerametlerinden bahsederek tamamladık.

İkinci bölümde İbrahim Edhem’in tasavvufi görüşlerine değinmeye çalıştık. İbrahim b. Edhem’in yaşadığı dönemde tasavvufi ıstılahlar oluşmadığı ve daha ziyade Kur’an ve sünnetteki karşılıklarıyla kullanıldığı için, öncelikle kavramların anlatımında ayet ve hadislerden yararlandık ve İbrahim b. Edhem’in görüşlerini, sonraki dönemde ıstılahlaşan bu kavramlarla karşılaştırarak işlemeye çalıştık.

Üçüncü bölümde ise, İbrahim b. Edhem'in kendi döneminin zühd anlayışına ve kendinden sonraki döneme etkisini, tasavvuf tarihinin önemli şahsiyetlerinin kendisi hakkındaki görüşlerini vermeye çalışarak işledik. Tasavvuf klasiklerinde, tabakat kitaplarında ve hadis, ahlak, terğîb ve terhîble ilgili diğer kaynaklarda İbrahim b. Edhem'in nasıl değerlendirildiğini vermeye çalıştık. Daha sonra, İbrahim b. Edhem'den bahsedilen günümüz Arapça, İngilizce ve Türkçe yazılmış makalelerden İbrahim b. Edhem'in çağımızdaki etkisini ve tasavvuf anlayışının nasıl anlaşıldığını tespit etmeye gayret ettik. İkinci olarak Türk ve İslamî edebî eserlerde yer alan İbrahim b. Edhem destanlarından, Edhem ü Hümâlardan ve modern dönemde yapılmış olan İbrahim b. Edhem'le ilgili yapılan çalışmalardan bahsettik. Son olarak da İbrahim b. Edhem hakkındaki tartışmaları özellikle Buda ile İbrahim b. Edhem arasındaki benzerlik kuran daha ziyade oryantalistlere dayanan görüşleri kaynaklarıyla birlikte göstermeye çalıştık.

Sonuç bölümünde de çalışmamızın kısa bir değerlendirmesini sunmaya çalıştık. Ebû Nuaym'a ait olan Hilyetü'l-Evliyâ adlı eserde geçen İbrahim b. Edhem'e ait beyitlerin ve duaların tercemesini, aynı eserin çevirisi olan Sahabeden Günümüze Allah Dostları adlı eserden aldık.

Tezimizin sonuna bir Ekler bölümü ilave ettik. Bu bölümde Ek-1'de İbn Mende'nin hazırladığı İbrahim b. Edhem'in terğîb ve terhîble alakalı merfu, mevkuf ve maktû rivayetlerini ihtiva eden *Müsnedü İbrahim b. Edhem* adlı çalışmanın tercemesini yaptık. Ek-2'de İbrahim b. Edhem'e nispet edilen ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde 1054 numara vr.82-86'da bulunan *Cevâbu İbrahim b. Edhem an Ademi İsticâbeti'd-Duâ* adlı esere yer verdik. Ek-3'te İbrahim b. Edhem'in Kâbe'yi ziyareti sırasında terennüm ettiği duasını verdik. Ek-4'te de *Hikâyât-ı İbrahim Ethem* adlı kıssanın Malayca versiyonunun kısa özetini İngilizcesinden terceme ederek verdik.

Bu çalışmayı yaparken bana yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Dilaver Gürer'e, destekleriyle her zaman yanımda olan, sevgili eşime, değerli anneme ve babama, ayrıca yardımlarını esirgemeyen tüm dostlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Halime GÜL
Konya/ 2008

KISALTMALAR

age	Adı geçen eser
agm	Adı geçen makale
agmd	Adı geçen ansiklopedi maddesi
AÜTAED	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
b.	İbn, bin
by.	Basım yeri yok
c.	Cilt
çev.	Çeviren
El	The Encyclopaedia of Islam (New Edition)
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
haz.	Hazırlayan
İÜSBE	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
MEB İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
s.	Sayfa
sy.	Sayı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
thk.	Tahkik eden
ty	Tarihsiz
vd.	Ve diğerleri.
yay.	Yayımları

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
KISALTMALAR.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv

GİRİŞ

İSLAM'DA TASAVVUF VE TASAVVUF TARİHİNDE ZÜHD DÖNEMİ

I- İSLAM'DA TASAVVUF VE TASAVVUF TARİHİNİN DÖNEMLERİ	1
II- TASAVVUF TARİHİNDE ZÜHD DÖNEMİ	2
A- Tasavvufun ve Zühd Hayatının Kaynağı.....	2
1- Kur'an-ı Kerim	2
2- Hz. Peygamber'in Yaşantısı	3
3- Sahabe Uygulaması.....	4
a- Hz. Ebu Bekir.....	5
b- Hz. Ömer	5
c- Hz. Osman	6
d- Hz. Ali.....	6
e- Ashab-ı Suffe	7
4- Diğer Amiller.....	8
B- Zühd Döneminin Genel Özellikleri ve Zühd Mektepleri.....	9
1- Genel Özellikleri.....	9
2- İlk İki Asırda Başlıca Zühd Mektepleri	10
a- Medine Mektebi.....	10
b- Kûfe Mektebi.....	11
c- Basra Mektebi.....	11
d- Horasan Mektebi.....	12
3- Zühd Dönemi Zahidleri	13
C- İbrahim b. Edhem'in Zühd Dönemi Zahidleri Arasındaki Yeri.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM
İBRAHİM BİN EDHEM

I- HAYATI.....	15
A- Nesebi ve Doğumu	15
B- Zühd Hayatına Geçişi	16
C- Hızır (as) İle Tanışması.....	17
D- Hocaları, Görüştüğü Kişiler ve Arkadaşları	18
E- Geçimi ve Evliliği	18
F- Katıldığı Savaşlar	19
G- Vefatı.....	20
II- İLMİ YÖNÜ	22
A- Hadisçiliği.....	22
B- Rivayet Ettiği Bazı Hadisler	23
C- Edebî Yönü.....	25
III- KERAMETLERİ.....	26

İKİNCİ BÖLÜM
TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

GİRİŞ.....	30
TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ	30
A- Zühd	30
B- Verâ	32
C- Takva.....	33
D- Fakr	34
E- Zikir ve Dua	35
F- Sohbet ve Uhuvvet.....	38
G- Mücâhede ve Riyazet.....	40
1- Açlık ve Az Yemek.....	42
2- Az Uyumak	43
3- Az Konuşmak.....	43
H- Muhabbet.....	44
I-İlim-Amel-Mü'min.....	45
J- Huşû-Tevâzû	48

K-Şükür-Sabır	49
L- Tevbe-Mağfiret.....	51
M- Tevekkül-Teslimiyet.....	52
N- Rıza.....	54
O- Nasihat	55
P- Helal Lokma	57
R- Yemek Adabı	58
S- Evlilik.....	59
Ş- Hürriyet	59
T- Velâyet.....	60
U- Şöhret	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUF TARİHİNDEKİ YERİ

I- YAŞADIĞI DÖNEME VE KENDİNDEN SONRAKİ DÖNEME ETKİSİ	62
II- TÜRK VE İSLAMÎ EDEBÎ ESERLERDE İBRAHİM BİN EDHEM.....	68
A- İbrahim b. Edhem Hakkında Yazılan Menâkıp-nâmeler, Kıssalar ve Divanlar .68	
B- Türk Edebiyatında Edhem ü Hümâlar	70
III- İBRAHİM BİN EDHEM HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	72
IV- İBRAHİM BİN EDHEM ÜZERİNDEKİ TARTIŞMALAR.....	76
SONUÇ	79
EKLER	82
EK-1 MÜSNEDÜ İBRAHİM BİN EDHEM'İN TERCEMESİ.....	82
EK-2 CEVÂBU İBRAHİM BİN EDHEM AN İSTİCÂBETİ'D-DUA	87
EK-3 MÜNÂCÂT-I İBRAHİM BİN EDHEM	91
EK-4 MALAYCA VERSİYONUN İNGİLİZCE ÖZETİNİN TERCÜMESİ.....	92
BİBLİYOGRAFYA	94

GİRİŞ

İSLAM'DA TASAVVUF VE TASAVVUF TARİHİNDE ZÜHD DÖNEMİ

I- İSLAM'DA TASAVVUF VE TASAVVUF TARİHİNİN DÖNEMLERİ

İslam dünyasında ortaya çıkan mistik-derûnî hayata, ruhani fikir ve hareketlere tasavvuf adı verilmektedir. Tasavvuf, İslami kaynaklardan hareketle dini prensiplerin konu ile ilgili yönlerini inceleyen, derinleştiren, yaşayan, başkalarına da aktarma yollarını gösteren bir faaliyettir. Bir başka ifade ile tasavvuf, Kur'an ve hadislerde yer alan, insanın mistik yönüne ve gönül terbiyesine işaret eden, maddenin ve dünyanın geçiciliğini işleyen, kalbî davranışları esas alan kaidelerin değişik yorumlarından ibaret bir ahlak ve tefekkür sistemidir.¹

Tasavvuf düşüncesinin tarihi seyri hakkında pek çok tasnif yapılmıştır. Bunlardan bir tanesi şöyledir:

1- Zühd Dönemi (h. I.- II. asır)

2- Tasavvuf Dönemi (h. III.- V. Asır)

3- Tarikatlar Dönemi (h. VI. Asrın ortalarından sonraki dönem)

Zühd dönemi, sahabeden başlayarak Şakîk el-Belhî (v.194/ 809)'ye kadar olan dönemi kapsar. Çalışmamız bu dönemi ilgilendirdiği için ilerleyen başlıklar altında bu dönemi detaylarıyla işleyeceğiz.

Tasavvuf dönemi, genellikle 200/ 815 yılında vefat eden Ma'rûf el-Kerhî (v.200) ile başlatılır ve Abdülkadir Geylânî (v.561/ 1166) ve Ahmed Yesevî (v.561/ 1166)'ye kadar devam eder. Bu dönem belki de sûfî hareket dönemlerinin en canlısı, en hareketlisidir. Çünkü bu dönemde tasavvuf bir ilim dalı olarak teşekkül etmiş, ilk ve temel eserleri kaleme alınmış ve kavramları tespit edilmiştir. Zâhir alimleri ile en şiddetli münakaşalar yapılmış, ilk tasavvuf şehidi verilmiş ve nihayet tasavvuf, ehl-i sünnet inancı ile mezcedilerek toplumun her kesimine, İslam dünyasının her tarafına bu dönemde yayılmıştır.²

Tarikatlar dönemi, tasavvufun h.VI-VII./ m.XII-XIII. asırlarda ameli bakımdan gelişmesi nazari bakımdan gelişmesine denktir. H.III. Asrın ilk yarısında kurulan ana tarikatlara bağlı olarak belli bir şeyh etrafında toplanmalar ve intisaplar süratle yaygınlaşmıştı. Türklerin İslamlaşması faaliyetleriyle birlikte özellikle Anadolu'da tarikatlar yaygınlaşmıştı. Moğol istilasını nedeniyle orta Asya'dan kaçan sufilerin Anadolu Selçuklularına sığınması ve çeşitli siyasi olaylar sebebiyle sufiler devlet tarafından da desteklenince tekke ve zaviyelerin

¹ Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul 1999, s.18.

² Gürer, Dilaver, *Abdülkadir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yay, İstanbul 2006, s.39, 40.

fütüvvet teşkilatları kurulmuş, türbeler yapılmıştır. Bu dönemde yetişen ilk tarikat kurucusu olan Türkistan bölgesinden Hoca Ahmet Yesevî (v.562)'den başka Hacı Bektâş-ı Velî (v.669), Mevlana Celaleddin-i Rûmî (v.672), Muhyiddin İbn Arabî (v.638), Sadrettin Konevî (v.673), Evhaudî Kirmânî (v.635), Necmeddin-i Dâye (v.654) ve Abdülkadir Geylânî (v.561) gibi ünlü sufilerin yetiştiği h.VI ve VII. Asırlar tasavvufun altın çağı olmuştur.

Tarikatlar dönemi, tasavvufun “kurum” haline geldiği, kişilerin ferdî anlayışlarının değil, tarikatların fikir ve görüşlerinin ön plana çıktığı, tevbe ve zikir gibi ferdi ibadetlerin topluca ve her tarikatça uygun görülen ayinler eşliğinde yapılmaya başlandığı, çile, rabıta, semâ gibi önceden hiç olmayan ayinlerin ortaya çıktığı ve böylece “tasavvuf-şeriat” tartışmalarının daha hızlandığı bir dönem olma özelliği taşır.³

II- TASAVVUF TARİHİNDE ZÜHD DÖNEMİ

A- Tasavvufun ve Zühd Hayatının Kaynağı

Mistik hareket ve yaşamının temelinde bulunan özelliklerinden biri de maddeye, eşyaya ve dünyaya karşı bir tavır ortaya koyma ve bunlara karşı isteksiz kalmadır. Bu tavır alış ve ruhu mânâ âlemine hazırlama faaliyetine İslam tasavvufunda “zühd” adı verilmektedir.⁴ İslam’da zühd hayatının kaynaklarını; Kur’an-ı Kerim, Hz. Peygamber’in sünneti, özellikle dört halife olmak üzere sahabe uygulamaları ve diğer amiller olarak zikredebiliriz.

1- Kur’an-ı Kerim

Zühd, Arapça bir kelime olup rağbetsiz olmak, yüz çevirmek demektir. Kur’an-ı Kerim’de sadece Yusuf suresinin 20. ayetinde “*Yusuf’un satışı konusunda rağbetsiz (isteksiz) idiler.*” şeklinde geçer: İstılâhî mânâda zühd, dünyadan yüz çevirmek, nefsi mâsivâyâ olan meyil ve sevgiden alıkoymak demektir.⁵

Nefisle mücâdele ve mücâhedenin çok derin tahlillerini ihtiva eden zühd hayatı, insan ruhunu kemale ulaştıran en emin yollardan biridir.⁶ Şüphesiz bu yolun en önemli rehberi de Kur’an-ı Kerim’dir. Kur’an-ı Kerim’de dünya hayatının geçiciliğine, asıl hayatın âhiret hayatı olduğuna dair pek çok açıklama vardır.

“*O, hanginizin daha güzel davranacağını denemek için ölümü ve hayatı yaratmıştır.*”⁷

“*Allah’ın (âhiret) vaadi gerçektir. Sakın ola ki bu dünya hayatı sizi aldatmasın.*”⁸

³ Küçük, Hülya, *Tasavvuf Tarihine Giriş*, Nüktekitap 2004, s.99-100.

⁴ Kara, a.g.e., s.104.

⁵ Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV, İstanbul 2004, s.173.

⁶ Kara, a.y.

⁷ Mülk, 67/2.

“Bu dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlenceden ibarettir. Âhiret yurdu ise, gerçek hayat işte orasıdır.”⁹

“Her şeyden kopmuş olarak ona yönel.”¹⁰

“Âhiret senin için dünyadan daha hayırlıdır.”¹¹

“Azgınlaşıp bu dünya hayatını tercih eden kimse bilsin ki gideceği yer cehennemdir.”¹²

Kur’an-ı Kerim’de benzerlerinin sıkça geçtiği bu gibi ayetler, insanın bu dünyaya geliş ve gönderiliş maksadının âhiret hayatını kazanmak ve bu dünyanın bir imtihan yeri olduğunu vurgulamaktadır.

2- Hz. Peygamber’in Yaşantısı

Hz. Peygamber, yukarıda zikretmiş olduğumuz ayet-i kerimelerin ilk muhatabı olarak bizzat zühd hayatını kendi yaşantısında uygulamış ve bu yaşantıyı ashabına da tavsiye etmiştir. Onun, “Dünyaya karşı zâhid ol ki Allah tarafından sevilesin. İnsanların ellerindekine karşı zâhid ol ki, insanlar tarafından sevilesin.”¹³ hadisi, zühd hayatından bahseden önemli tavsiyelerinden biridir.

İbn Abbas’ın rivayetine göre, Hz. Peygamber peş peşe birkaç gece aç sabahlar, hane halkı da çoğu zaman akşamları yiyecek bir şey bulamazdı. Zaten ekmekleri de arpa ekmeğiydi.¹⁴

Ebu Hureyre ve Hz. Aişe’den, aylar geçtiği halde Allah Rasulü’nün evine bir çorba girmediği ve aile halkının hurma ve su ile beslendiği, bazen de sağmal hayvanları bulunan komşularının gönderdikleri sütü içtikleri rivayet edilir.¹⁵

Yine Hz. Aişe’den gelen bir rivayete göre, onun yatağı, içi hurma lifi ile dolu bir deriden ibaretti. Yemeğini yere oturarak yer ve “Ben bir kulum ve bir kul gibi yerde oturarak yerim” buyururdu.¹⁶

Hz. Peygamber: “Kimin himmet ve kaygısı dünya olursa Allah onun işini dağıtır, fakirliğini gözünün önüne koyar. Kimseye nasibinden fazla dünyalık gelmez. Niyet ve himmeti

---

⁸ Lokman, 31/33.

⁹ Ankebût, 29/64.

¹⁰ Müzzemmil, 73/8.

¹¹ Duhâ, 93/4.

¹² Nâziât, 79/ 37,39.

¹³ İbn Mâce, Zühd, 1.

¹⁴ İbn Sa’d, Muhammed, *et-Tabakâtu’l-Kübrâ*, I-IX, Dâru Sâdır, Beyrut 1968, I,400; Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2002, s.83.

¹⁵ İbn Sa’d, a.g.e., I,40; Yılmaz, a.g.e., s.84.

¹⁶ İyâd, Kadı, *eş-Şifa bi Ta’rîfi Hukûki’l-Mustafâ*, thk. Hüseyin Abdulhamîd Neyl, Dâru’l-Erkam, Beyrut 1995, I,123; Yılmaz, a.g.e., s.84.

âhîret olanın işini Allah Teâlâ toparlar, gönlüne zenginlik verir. O arkasını dönse de dünya ona gelir.” buyurmuştur.¹⁷

Hız. Aîşe'den gelen bir rivayet de şöyledir: “*Hız. Peygamber'in hiçbir zaman karnı doymadı, ama asla şikayetçi olmadı. Bazen Onun bu haline acır ve 'Bari sana yetecek kadar bir rızka erişseydin.' derdim. O ise Ulü'l-azm peygamberlerin bu dünyadan böyle gelip geçtiklerini anlatırdı.*”¹⁸

Hız. Peygamber mal biriktirmeye asla hevesli değildi. Çünkü O tercihini kendi ifadesiyle ‘*kul peygamberlikten*’ yana yapmıştı.¹⁹ Evini süsleyen kızı Fatıma'nın evine girmemiş ve “*Böyle süslü yerlere girmek bize yakışmaz.*” buyurmuştur.²⁰ Buhari'nin rivayetine göre çoğu zaman elbisesinde iki yama bulunurdu. Kendisine hediye edilen ipek bir elbiseyi “*Takva sahipleri böyle şeyler kullanmazlar*” buyurarak hanımlarından birine vermiştir.²¹

3- Sahabe Uygulaması

Tasavvufun temelini teşkil eden Hız. Peygamberin ve ashabının zühd hayatının esasları; daha çok kılık-kıyafet, yeme-içme, barınma mekanı gibi dünya nimetlerine değer vermemek; zikir ve nafile ibadetle meşgul olmak, ibadet ve tefekkür için تنها yerleri tercih etmek, Allah'a karşı bir teslimiyet ve tevekkül içinde olmak şeklindeki ruhani ve manevi fiillerle tevhid konusundaki sözler ve duygulardan oluşmaktadır.²² Sufi tabakat kitaplarından Ebu Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-Evliya* adlı eseriyle²³, İbnu'l Cevzî'nin *Sıfatu's-Saffe'si*²⁴ ve Şa'rânî'nin *et-Tabakâtu'l-Kübrâ'si*²⁵ sahabe içinde zühd yaşayışı ile tanınan büyük sahabeye ve suffe ashabına yer vermektedir. Biz de bu zikredilen kaynaklar yardımıyla, tasavvufta zühd kavramının temelini daha iyi anlamak ve örneklerini görebilmek için sahabenin önde gelenlerinin hayatlarından örnekler vermeye çalışacağız.

a) Hız. Ebu Bekir

Sünnî tasavvuf telakkisinde Hız. Ebu Bekir, zühd ve verâi ile tasavvufi hayatın sahabe içindeki öncülerinden sayılır. Nitekim Ebu Bekir el-Vâsîtî, onun Hız. Peygamber'e malının

¹⁷ İbni Mâce, *Zühd*, 4105.

¹⁸ İyâd, a.g.e., II, 282.

¹⁹ Yılmaz, a.g.e., s.86.

²⁰ Yılmaz, a.g.e., s.87.

²¹ Buhari, *Libas*, 12.

²² Yılmaz, a.g.e., s.88.

²³ Ebü Nuaym, Ahmed el-İsfahânî (v.422), *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtu'l-Esfiyâ*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, I-X, Beyrut ty, I, 28-400; II, 3-78.

²⁴ İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman Ali (v.597), *Sıfatu's-Saffe*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-X, Beyrut 1989, I, 235-773; II, 7-75.

²⁵ Şa'rânî, Abdulvehhâb b. Ahmed, (ö.973), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Dâru'l-Fikr, I-IV, Beyrut ty, I,14-28.

tamamını getirdiğinde, Hz Peygamber'in: "*Çoluk çocuğuna ne bıraktın?*" sorusuna "*Allah'ı ve Rasulünü*" cevabını örnek vererek, bu büyük sahabî hakkında şu tespiti yapmış: "*Bu ümmet içinde sufiyâne sözler ilk defa Hz.Ebubekir'in dilinden dökülmüştür.*"²⁶

Şüphelilerden sakınma konusunda gösterdiği titizlik, ondaki verâ duygusunun tezahürü olduğu gibi, tasavvuftaki '*helal lokma*' inceliğinin de esasıdır. Nitekim kendisine ikram edilen bir sütün şüpheli veya helal olmadığını öğrenince, boğazına soktuğu parmağıyla onu çıkarmış ve: "*Eğer bu lokmalar canım çıkmadıkça çıkmayacak olsaydı, onu da göze alırdım*" demiştir.²⁷

Hz. Ebubekir, cömertliği takvada, zenginliği tam inançta, şerefi alçakgönüllülükte bulunduğunu söylerdi. Marifeti ilahiye konusunda Allah Rasulü ile söyleşirken, konuşmaları Hz. Ömer gibi büyük sahabilere bile ağır gelirdi. Onun bu konuda söylediği bir söz şöyledir: "*Marifetine, marifetini tanıyamamaktan başka bir yol bırakmayan Allah'ı tesbih ederim.*"²⁸

b) Hz.Ömer

Hz. Peygamber'in, hakkında: "*Her ümmetin ilhama mazhar (muhaddes) kişileri vardır. Bu ümmetin muhaddesi de Ömer'dir.*"²⁹ buyurarak övdüğü ve "*Hakk Ömer'in dilinden konuşuyor*"³⁰ hadisiyle yücelttiği, hayatı boyunca asla dünyaya değer vermeyen Hz.Ömer, halife olduğu zaman bile üstünde on iki yaması bulunan bir hırka ile halka imamlık yapmıştır. Dünyaya meylederek yüksek ve süslü evler yapanları uyaran Hz. Ömer, dünyayı bir çöplük gibi görürdü. Nitekim yol üzerindeki bir çöplüğün kenarına dikilerek: "*İşte cânu gönülden bağlandığınız dünya bu çöplük gibidir*" demiştir. Oğlu Abdullah'ın odasına girdiğinde et yediğini görünce: "*Sen her canının çektiğini yiyor musun? Bilmez misin ki, insanın canının çektiği her şeyi yemesi israf, israf ise haramdır*" demişti.³¹

Halifeliği zamanında pek çok kölesi bulunmasına rağmen, sırtına yüklediği odun destesini taşır ve "*Niye bunu adamlarına taşıtmıyorsun?*" diyenlere, "*Nefsimi denemek ve onu ıslah etmek istiyorum*" cevabını verirdi. Onun bu sözleri tasavvuftaki nefis mücâhedesine örneklik teşkil eden sözlerindendir.³²

²⁶ Tûsî, Ebû Nasr Serrâc (ö.378), *Kitâbu'l-Luma', İslam Tasavvufu*, çev. H. Kamil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996, s.129.

²⁷ Serrâc, a.y; Yılmaz, a.g.e., s.90.

²⁸ Yılmaz, a.y.

²⁹ Buhârî, *Fezâil*, 16.

³⁰ Ebû Davûd, *İmâre*, 18; Tirmizî, *Menâkıb*, 17.

³¹ Yılmaz, a.g.e., s.91.

³² Yılmaz, a.g.e., s.92.

Hiz. Ömer: “Bana kusurlarımı gösterene, Allah rahmetiyle muamele eylesin” demiştir.³³ Hiz. Peygamber de onun için: “Şeytan Ömer’in gölgesinden bile korkar”³⁴ buyurmuştur.

Hiz. Ömer dini yaşantısı konusunda şöyle demiştir:

“Kulluğu şu dört şeyde buldum: Allah’ın emirlerini yerine getirmek, yasaklarından sakınmak, Allah’tan ecir umarak emri bi’l-ma’ruf, gadab-ı İlahî’den sakınarak da nehyi ani’l-münker yapmak”³⁵

c) Hiz. Osman

Hiz. Osman, Kur’an okumaya düşkünlüğü, ağlaması, sehaveti, gece ibadeti, hayası ve sabrı sebebiyle sufilere örnek olmuştur. Harama baktığını gördüğü bir gence: “Ben senin gözünde zina eseri görüyorum” diyerek, basiretinin keskinliğini ve ferasetini göstermiştir.³⁶

Hiz. Osman zengin bir sahabi idi. Malı için: “İslam’da açılan bir gediği kendisiyle kapamaya yarayacağını bilmesem bu malı biriktirmezdim” demiştir. Bunun alameti, onun halinin, infakı imsaktan yani malını dağıtmayı yanında tutmaktan daha çok sevmesiydi. O harcamayı, biriktirip tutmaya devamlı tercih etmiştir. Hiz. Peygamber’e en sıkıntılı zamanlarında servetiyle destek olması da bunun en açık delilidir.³⁷

Hiz. Osman dini yaşantısı konusunda şöyle demiştir:

“Hayrı dört şeyde buldum: Nafilelerle muhabbet-i İlahiyyeye varmak, Allah’ın ahkâmını icrada sabretmek, takdir-i ilahiyyeye rıza göstermek, nazar-ı İlahiden haya.”³⁸

d) Hiz. Ali

Ashab-ı Kiram içerisinde Hiz. Ali’nin mana, işâret, lafzî tevhid, marifet ve iman gibi hususlarda özel bir yeri vardır.³⁹ Hiz. Ali, Hiz. Peygamber’in; “ilim şehrinin kapısı”⁴⁰ diye tanıttığı sahabedir. Hiz. Ali kendisine iman soran birisine: “İman; sabır, yakîn, adalet ve cihad temellerine dayanır” diye cevaplamış ve ardından sabrı on makam üzere, yakîn ,adl ve cihadi da onar makam üzere anlatmıştır. Eğer bu rivayet doğru ise tasavvufî makamlardan ilk bahseden kişi Hiz. Ali olmaktadır.⁴¹

³³ Serrâc, a.g.e., s.133.

³⁴ Buhârî, *Fedâilu’s-Sahâbinnebiyy*, 6; Edeb, 68; Müslim, *Fedâilüssahâbe*, 22.

³⁵ Serrâc, a.g.e., s.134.

³⁶ Yılmaz, a.g.e., s.92.

³⁷ Serrâc, a.g.e., s.135.

³⁸ Serrâc, a.g.e., s.136, 137.

³⁹ Serrâc, a.g.e., s.137.

⁴⁰ Tirmizî. *Menâkıb*, 20.

⁴¹ Serrâc, a.y.

Hız. Ali bir gün paraların saklandığı hazinenin önünde durmuş ve: “*Ey sarı ve beyaz (altın ve gümüş) dnyalıklar, gidin benden başkasını kandırın*” demiştir. Hız. Ali namaz vakti geldiğinde titrer ve rengi kireç gibi olurdu. “*Ne oluyor sana ey Emîr’el Mü’minîn?’ denildiğinde?”; “Allah’ın bize lutfettiği emânetin vakti geldi. O emânet göklere, yere ve dağlara sunulan ve onların korkup yüklenmekten kaçındıkları bir emânettir. İnsanoğlu bu emâneti yüklenmiştir”.*⁴² *Yüklediğim bu emâneti edâ edemeyeceğimi bilmiyorum*” derdi.⁴³

Hız. Ali önüne getirilen fâlûzeci (baklava gibi değerli bir yiyecek) yememiş; “*Kokun güzel, rengin güzel, tadın güzel ama nefsimi alışmadığı şeye alıştırmak istemiyorum*” demiştir. Kendisi halife olduktan sonra beytü’l-mâl’i süpürür, içinde namaz kılardı. Kıyamet gününde kendisine şahitlik etmesi için orayı meşid olarak da kullanırdı.⁴⁴ Hız. Ali şehit edildiği zaman oğlu Hasan minbere çıkıp şunları söylemiştir: “*Emîru’l- Mü’minîn aramızda öldürüldü. Dünyaya ait geriye sadece bir hizmetçi satın almak için ayırdığı dört yüz dirhem bıraktı.*”⁴⁵

Hız. Ali bir gün şöyle demiştir: “*Hayrın tamamı dört şeyde toplanmıştır: Samt (susmak), nutk (konuşmak), nazar (bakmak) ve amel. Allah’ın adı geçmeyen bir konuşma boştur. Tefekkürü olmayan bir susma unutkanlık ve dalgınlıktır. İbretle olmayan bakış gaflet, Allah’a kulluk için olmayan hareket kayıptır. Allah, konuşması zikir, susması fikir, nazarı ibret, hareketi ibadet olan kimseye rahmet etsin. İnsanlar böylelerinin elinden ve dilinden selamettir.*”⁴⁶

e) Ashab-ı Suffe

Ashab-ı Suffe’nin tasavvufi hayatın ilk nüvesini teşkil ettikleri, hatta sûfî ve tasavvuf kelimelerinin bunlara ad olan suffe kökünden geldiği öne sürülmüştür. Bunların, genellikle muhacir ve ensarın fakirlerinden oluşn, sayıları 70-300 arasında değişen fakir sahabeden meydana geldiği bilinmektedir. Civar kabilelerden muallim istendiğinde Peygamberimiz (s.a.v.) bunların arasından seçip gönderirdi.⁴⁷

Ebu Hureyre, Selman-ı Fârisî, Suheyb Rûmî, Ebu Musa el-Eş’arî ve Ebu Zerr gibi ünlü sahabiler hep ashab-ı suffedendi. Ebu Hureyre (r.a) demiştir ki: “*Ben suffe ashabından yetmiş kadarını gördüm, giydikleri elbise namaz kılarn diz kapaklarına ulaşmıyordu. Bu*

⁴² Ahzâb 33/72.

⁴³ Serrâc, a.g.e., s.138.

⁴⁴ Ebû Nuaym, a.g.e., I, 81.

⁴⁵ Serrâc, a.g.e., s.139.

⁴⁶ Serrâc, a.g.e., s.140.

⁴⁷ Yılmaz, a.g.e., s.96.

yüzden rükuya vardıklarında avret yerleri açılmasın diye elbiselerinin eteğini çekiştiriyorlardı.”⁴⁸

Hız Peygamber'e en güzel bir şekilde tabi olmaya çalışan ashâbı da yaşantılarında zühd ve takva yolunu seçmişlerdir. Onların bu şekilde davranmalarına etki eden temel unsurlar yukarıda zikretmiş olduğumuz ayet-i kerimelerle hadis-i şerifler ve bu şekilde davranmalarını yaşantısıyla kendilerine öğreten Hız Peygamber'in hayat tarzıdır.

4- Diğer Amiller

Tasavvufî düşünce ve hayat tarzının doğuşuna tesir eden ana kaynaklardan birisi de insanların yaratılıştan getirdiği özellikler ve cemiyetin bu özelliklere yön ve şekil vermesiyle oluşan psikolojik rûhî durumdur. İster beşerî olsun isterse ilahî olsun hemen bütün dinlerde mistik bir yön, bâtinî-sırrî bir muhteva vardır. Derûnîliğe meyilli ve müsait yaratılışa sahip olan insan, bu meylini ortaya koyabilecek uygun bir zemin bulunduğu zaman o anlayışa ilgi duymakta, ona bağlanmaktadır. Kişinin içinde bulunduğu cemiyetin siyasi, içtimai ve fikri durumu mistisizme müsait olan insana bu zemini hazırlamaktadır.⁴⁹

Meseleye Müslüman zâhidler açısından baktığımızda da siyasi içtimai durum ve yabancı unsurların etkisini düşünmemiz doğru olur. Hız Peygamber'in vefatından on iki sene sonra üçüncü halife Hız Osman'ın göreve başlamasıyla İslam cemiyetinde çalkantılar ve hizipleşmeler yüz göstermeye başlamıştı. Giderek bu ayrılıklar dördüncü halife Hız Ali döneminde tırmanarak devam etmiş, sahabeyi birbirlerine kılıç çekebilen iki fırkaya ayırarak duruma getirmişti. Özellikle Emevîlerin iktidarında, Hız Peygamber zamanında görülmemiş bir “saltanat ve şâşaa” hakim olmuştur. Bütün bunlar bir zâhidin gözünde “Hız Peygamber zamanında yaşanan hayattan sapma” şeklinde algılanmıştır. Zâhidler bu durumda yapılabilecek en güzel davranış biçiminin, toplumun kargaşasından ve fitnesinden uzak kalmanın en doğru yolunun zühde sarılmak olduğunu düşünmüşlerdir. İnsanlar selamete ermek ve iç huzuru elde etmek için uzlete, dünyadan kaçmaya ve inzivaya yönelmişler, aradıkları huzuru zâhidlerin zühdünde ve âbidlerin halvetinde bulmuşlardır.⁵⁰

Allah aşkı çerçevesinde değerlendirebileceğimiz çok kuvvetli bir Allah korkusu veya sevgisi de zâhidlerin dünyadan el-etek çekmelerinin, halk içerisine katılmayıp inzivaya yönelmelerinin bir sebebidir. Zühdi hayatın en önemli sebeplerinden birisi de vefatından sonra Hız Peygamber'e duyulan özlem ve ihtiyaçtır. Hız Peygamber, ashâb-ı kirâmın her türlü sıkıntılarının “tereddütsüz çözüm kaynağı” olmuştur. Bazıları Hız Peygamber'in vefatından

⁴⁸ Serrâc, a.g.e., s.141.

⁴⁹ Kara, a.g.e., s.93.

⁵⁰ Güre, Dilaver, *Düşünce ve Kültürde Tasavvuf*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s.70, 71.

sonra toplumun bozulduğunu ya da artık onsuz toplum içerisinde yaşanmayacağını düşünmüş ve zâhidane bir hayatı tercih etmiştir. Yine o dönemde zâhidler zühdün temel meselelerinde değil de ruhi hayatın tanzimi ile ilgili konularda Hristiyan rahiplerle görüşmüşler, onlarla fikir alış verişinde bulunmuşlardır. Hristiyanlıktaki ruhban anlayışını İslam dini tenkit etmiştir ama masivaya değer vermeme gibi konularda rahiplerden etkilenen zâhidler de vardır. Son olarak zâhidane bir hayatı tercih sebebi olan amiller babında, şekilci bir fıkıh ve manadan yoksun bir kelam anlayışının etkili olduğunu zikredebiliriz. Çünkü fukahânın verdiği hükümler zühd hayatını tercih edenler tarafından takvadan yoksun bulunmuş, kelamcıların şüpheli ve akılcı tavırları bazı kişileri tatmin etmemiş, yakîne ve ruhi tatmine ulaşmak için bazı inananları başka yollar aramaya itmiştir. Bu yol da zühd ve tasavvuf anlayışı olmuştur.⁵¹

Bununla beraber İslam'da zühd hareketi, bütünüyle ümitsizliğin ve bedbinliğin ortaya koyduğu bir hareket de değildir. O, başlı başına bir yaşam tarzıdır. Dünyaya, eşyaya ve insana zühd açısından bakarak gerçek saadet ve mutluluğu aramak için yapılan bir yolculuktur, yani bir seyr-ü sülûktür. Bu devrede ortaya çıkan tasavvufi hayatı bir çöküntünün neticesi saymak yerine, çöküntülere ve yıkımlara karşı bir yenilenme olarak görmek daha doğrudur. Bu ifadelerle, “*söz konusu asırlarda en müspet hareket zâhidler tarafından ortaya konmuştur*” gibi iddialı bir fikir ifade edilmek istenmemektedir. Yani İslam'ın doğru yaşantısı eşittir tasavvuf formülünün yanlış olduğunu belirtmeliyiz. Zühd İslam'ın bir yönüdür. Zâhidler ve sûfiler de bu yönü görmüş ve geliştirmişlerdir.⁵²

B- Zühd Döneminin Genel Özellikleri ve Zühd Mektepleri

1- Genel Özellikleri

Bu dönem, Asr-ı saadet ile başlayıp Tâbiîn ve Tebe-i Tâbiîn devrini ve ilk iki asrı içine alan ve tasavvuf kavramının ortaya çıkışına kadar olan dönemi içine almaktadır. Hz Peygamber'in bizzat zâhidâne bir hayat yaşadığını ve bunu ashabına da tavsiye ettiğini söylemiştik.

Tasavvufî hareketin özü, ilk şekli zühddür ve aslında tasavvuf ilk defa “*bir zühd hareketi*” olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Zira zühd döneminin diğer dönemlerden farklı ve kendine mahsus bir zühd anlayışı olmuştur. Sahâbeden, Horasanlı ünlü zâhid Şakîk el-Belhî (v.194/809)'ye kadar olan zamanı kapsayan bu dönemde, İslam'daki ruhani ve manevi hayatın aldığı şekle genellikle zühd, bunun temsilcilerine de zâhid, âbid, nâsik veya kurrâ gibi isimler

⁵¹ Gürer, a.g.e., s.66-73; Ateş, a.g.e., s.12-50; Şahin, Hasan- Sevim Seyfullah, *Tasavvuf*, İlahiyat Yay, Ankara 2002, s.37-44.

⁵² Kara, a.g.e., s.94.

verilmiştir. Mârifetten çok amele, ilhamdan çok ibadete, keşiften çok ahlaka, kerâmetten çok istikâmete kısaca nazariyeden çok pratiğe önem verme bu dönemin en belirgin niteliği idi. Her ne kadar zühd, tevekkül, muhabbetullah, sabır vb kavramar bilinmekte ve kullanılmakta ise de, bunların kullanımı daha sonraki devrede gelişecek olan tasavvuf ilminde olduğu gibi değil, genel İslâmî kültürün çerçevesi içerisinde kalmaktaydı. Sûfilik sade bir yaşam tarzından ibaretti. İlk sufileri mistik olmaktan ziyade zahid saymak daha doğru olacaktır. Çünkü ilk dönem sufilerinin, keşf yoluyla Kur'an'ın derûnî hakikatlerine ulaşma iddiasında olmadıkları gözlemlenmektedir.⁵³

Zâhidlerin zühdî hayatı daha çok münferit bir yaşantıydı. Devrin gözü yaşlı, bağı yanık zâhidleri heyecan ve hüznlerini şiirle dile getirir, çevrelerine gelen dostlarına nasihat ve öğütlerde bulunurlardı. Zühde teşvik eden ayet ve hadisler tefsir ve şerh edilir, halka bunlar anlatılırdı. Bu dönemde tasavvuf ıstılahları henüz pek yaygınlaşmamıştı. Zühd ve tasavvuf edebiyatı henüz nesir şeklinde söylenmiş nasihat ve hikmet türü sözlerden ibaretti. Sistemli manzum ve mensur eserlerin yazılması daha sonraki dönemdedir. Tasavvufun temelini oluşturan sevgi ve aşktan çok hüznün ve korku ön plandadır. O dönemde zühdî hayat bir bakıma tahalluk yoluyla. Riyazet ve ibadet, ahlaki olgunluğa erişmede bir vasıtaydı.⁵⁴

Bu dönemdeki zâhidlerin söz ve görüşleri tabakât kitaplarında yer almaktadır. Ama onlar hakkında yazılmış sistemli bir eser yoktur. Elimize ulaşanlar da sûfî muhaddisler tarafından yazılan birkaç Kitâu'z-Zühd ile, zahidlerin derlediği birkaç hadis kitabından ibarettir.⁵⁵

2- İlk İki Asırda Başlıca Zühd Mektepleri

Hicrî ikinci asrın sonuna kadar olan dönem, genellikle zühdün ferdî olarak yaşandığı bir dönem olmakla birlikte, bazı bölgelerde belli başlı zâhidlerin açtığı bir zühd çağırısı gözlemlenir. Bunların başlıcaları da Medine, Basra, Kûfe ve Horasan mektepleridir.⁵⁶

a- Medine Mektebi

Zühd ve tasavvufun Kur'an ve sünnetten alınan temel esasları, İslam dininin ilk başkenti olan Medine'de hayata yansımıştır. Zühdî hayatın en güzel örnekleri orada Hz Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn, ashâb-ı kirâm ve ashâb-ı suffenin hayatında yaşanmıştır.

⁵³ Gürer, a.g.e., s.64.

⁵⁴ Affi, Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf: İslam'da Manevi Hayat*, Çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s.62-87; Yılmaz, a.g.e., s.101, 102.

⁵⁵ Daha geniş bilgi için bkz: Yılmaz, Hasan Kamil, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi*, MÜİF Yay, İstanbul 1990.

⁵⁶ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve tarikatlar*, s.102.

Emevîlerin, başkenki Şam'a taşıdıkları yıla kadar, Medine zühdi hayatın merkeziydi. Bu gelişmeden sonra Medine manevi hayat açısından daha bir önem kazandı. Allah Rasûlü'nün beldesi ve başkenti, siyasi çalkantılardan bunalanların sığındığı bir sekînet sahili haline geldi. Bu mektebin önemli simaları arasında sahabeden; Selmân-ı Fârisî, Ebû Ubeyde, Abdullah b. Mesud, Ebû Zerr el-Gıfârî, Berâ b. Mâlik ve Huzeyfe b. el-Yemân ile birlikte; tâbiünden Saîd b. el-Müsayyeb'i sayabiliriz.⁵⁷

b- Kûfe Mektebi

Hz Ali'nin İslam devletine başkent yaptığı bu şehir, Hz Peygamber'in torunu Hz Hüseyin'in şehid edildiği Kerbalâ'ya yakın bir yerde bulunmaktadır. Ehl-i Beyt taraftarları ile Şia mensuplarının Şam'daki Emevî hanedanına karşı savaş verdikleri bir merkezdir. Hz Hüseyin'in şehadetinden sonra meydana gelen pişmanlık sebebiyle bu bölge insanlarından bir grup, hüznün ve gözyaşı ile kendilerini zühd ve ibadete verdiler. "*Bekkâûn* (ağlayanlar)" adıyla anılan bu gruba, pişmanlıkları sebebiyle "*Tevvâbûn* (pişman olanlar)" adı da verilmiştir. Siyasi kargaşanın neden olduğu bu zühdi hayat, bazı araştırmacıların ifadesiyle Yemen halkının "misali ve sembolü" olmuştur. Mezhepte şia ve Ehl-i Beyt temayülüyle tanınırlar. Bunların hadis ilmiyle olan ilgilerinde zâhir ve zâhire ait konular ağırlık kazanır. Şiirlerinde de plotanik aşk esastır. Tâvûs b. Keysân, Saîd b. Cübeyr, Mansur b. Ammâr, Câbir b. Hayyân ve Rebî b. Heysem burada yetişen ilk zâhidlerdendir. İlk defa sûfi lakabıyla anılanlar, genellikle Kûfe'den çıkmıştır. Örneğin Ebû Hâşim Sûfi (v.150/767) Kûfeli'dir.⁵⁸

c- Basra Mektebi

Basra da siyasetten kısmen uzak bir zühd hayatının merkezi olmuştur. Bunun sebebi, bu ekolün ilk mimarlarından olan Hasan-ı Basrî'nin çok geniş bir dinî ilimler birikimine sahip olması, zühd anlayışını Kitap, sünnet ve sahâbe uygulamalarına dayandırması ve bunun yanında aklı açılıma da büyük önem vermesidir.⁵⁹ Hasan-ı Basrî, İslam'da Kitap ve sünnete dayalı ehl-i sünnet anlayışını ilk sistemleştiren zâhid sûfi olarak anılır. Basra mektebi Temimoğullarına bağlı bulunduğundan, tenkit ve araştırma özelliği oldukça fazladır. Şiirde rasyonalist bir telakkiye sahip olan Basra mektebi, hadiste de araştırmacı ve tenkit edici bir yapı taşımaktadır. Genel itibariyle ehl-i sünnet çizgisine sahip olmakla birlikte, kısmen de olsa Mûtezile'nin bakış açısı bu ekolün zühd anlayışına etki etmiştir.⁶⁰

⁵⁷ Yılmaz, a.g.e., s.103; Gürer, a.g.e., s.77-78.,

⁵⁸ Yılmaz, a.g.e., s.104; Gürer, a.g.e., s.78-79.

⁵⁹ Gürer, a.y.

⁶⁰ Yılmaz, a.g.e., s.105; Gürer, a.y.

Bu ekol iki farklı zühd anlayışına sahiptir: birincisi dönemin genel zühd anlayışı olan Cennet ümidi ve Cehennem korkusuyla gözyaşı dökmek, ibadet ve riyazet ile Hakk'a bağlanmak ve dünyadan el etek çekmektir ki bu anlayışın Basra'daki temsilcilerinin başında Hasan-ı Basrî gelir. Bu gruba, “*korku ve hüznün ekolü*” de denir. Bu tasavvufî cereyanın temel özelliği, insanı imana kavuşturan tefekkür, nefsi tezkiye ve kalbî tasfiye suretiyle insanı Allah'ın rızasına kavuşturan ve O'nun gazabından ve cehenneminden koruyan korku ve hüznüdür.⁶¹

Buna karşılık, Râbiatu'l-Adeviyye (v.185) ve Ma'ruf el-Kerhî gibi ilahi muhabbete dayanan bir zühd anlayışını ön plana çıkaran zahidler de yine Basra'dan çıkmıştır. Bilhassa Râbiatu'l-Adeviyye'nin önderliğini yaptığı bu tür zühd anlayışına “*sevgiye dayalı zühd ekolü*” denmiştir. Onun geliştirdiği zâhidane hayat anlayışında “*muhabbetullah*” yani ilahi sevgi esastır. Ona göre Allah'ı zatından dolayı severek dünyadan el etek çekmek ve yalnız O'nun cemalini temaşaya gönül vermek gerekir.⁶²

Sözlerinde ve şiirlerinde sevgi kavramını açıkça ilk defa kullanan Râbiatu'l-Adeviyye olmakla birlikte, bu anlayış daha sonraki dönemlerde korku ve hüznün ekolünden daha fazla yaygınlaşmış, hatta tasavvuf, geneli itibariyle bir sevgi ve gönül mektebi haline gelmiştir.⁶³

d- Horasan Mektebi

“Horasan”, “Mâverâünnehir” veya “Türkistan” diye bilinen bölgeler, İslam tarihinin her döneminde her yönden çok büyük şahsiyetler yetiştirmiş münbit ve bereketli topraklardır. Özellikle Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesi olayında hizmet eden sûfiler bu bölgeden gelmişlerdir. İbrahim b. Edhem (v.161/ 777), Fudayl b. İyâz (v.187/802), Şakîk el-Belhî (v.194/809) bu bölgede yetişen ilk zahidlerdir. Horasan asıllı olan bu ilk zahidler daha sonra Basra ve Bağdat civarına gelerek, o bölgedeki tasavvufî cereyanların etkisiyle yetişmişlerdir. Bu yüzden Horasan bölgesi ilk zahidlerinde Basra mektebinin zühd, fakr, ibadet, Allah korkusu gibi bariz vasıfları göze çarpmaktadır. Ayrıca bu vasıfların yanında bir de “*tevekkül*” konusundaki fikirleriyle farklı bir tavır sergilemişlerdir. Horasan mektebi zahidlerinin tevekkülün değişik açılımlarına dayalı bu zühd anlayışı, daha sonraki dönemlerde tasavvufta yeni ve çok yaygın bir çıkış açacak olan “*melâmet*” ve “*fütüvvet*” anlayışlarının doğmasına zemin hazırlamıştır.⁶⁴

⁶¹ Yılmaz, a.g.e., s.105; Gürer, a.g.e., s.80.

⁶² Gürer, a.y.

⁶³ Yılmaz, a.g.e., s.104-106; Gürer, a.g.e., s.80.

⁶⁴ Yılmaz, a.g.e., s.108; Gürer, a.g.e., s.81.

3- Zühhd Dönemi Zahidleri

Üveys-i Karânî (v.35/ 656), Şam'da Ömer b. Abdülaziz, Basra'da Hasan-ı Basrî (v.110/ 729), Habîb el-Acemî (v.115/733), Malik b. Dinar (v.131/748), Râbiatu'l-Adeviyye (v.185/ 802) ve Câfer-i Sâdık (v.148/ 766), Kufe'de Ebu Haşim el-Kûfî (150/767), Süfyan es-Sevrî (v.161/777) ve Dâvud et-Tâî (v.165/783), Horasan'da İbrahim b. Edhem (v.161/ 778), Fudayl b. İyâz (v.187 /804) ve Şakîk el-Belhî (194/809) gibi şahsiyetler bu dönemin zahidleri arasında sayılır.

Kelabâzî (v.380) yukarıda sayılan isimlere ilave olarak: Hz Ali'nin oğulları Hz Hasan ve Hz Hüseyin, Hz Ali'nin torunu Ali b. Hüseyin Zeynelabidîn, onun oğlu Muhammed b. Ali Bakır, Herim b. Hayyân, Seleme b. Dinar, Abdulvâhid b. Zeyd, Utbetu'l-Gulâm gibi şahısları da ilk dönem büyük sufileri arasında saymıştır.⁶⁵

C- İbrahim b. Edhem'in Zühhd Dönemi Zahidleri Arasındaki Yeri

Siyasi tarih açısından Emevîler döneminin sonları, Abbâsîler döneminin başlarına tekabül eden bu dönem, siyasi hareketlerin çok yoğun ve karışık olduğu bir zaman dilimidir. Bu dönemdeki zühhd anlayışı olaylara bir tepki olarak da ortaya çıkmıştı. Asr-ı Saadetten sonra ruhani ve manevi hayatın zühhd şeklinden tasavvufa dönüşüncüye kadar olan hazırlık ya da ikinci zühhd dönemidir. Vefatı h.161/ 778 olan İbrahim b. Edhem de bu dönemde yaşamış zahidlerdendir. Onun Abbasi dâisi Ebû Müslim'den kaçarak Horasan'dan çıktığı, Şam'a doğru geldiği kaynaklarda geçer.⁶⁶

İbrahim b. Edhem, döneminin özelliklerini üzerinde taşıyan en önemli zahidlerden biridir. Horasan ekolü içinde yer alır. Malını, mülkünü ve ailesini Belh'te bırakarak yollara düşmüş, dünyadan el etek çekmiş ve zâhidâne bir hayatı tercih etmiştir.

Zühhd makamlarını ilk sınıflandıran kişinin İbrahim b. Edhem olduğu söylenir. Ona göre zühhd üç makamlıdır: Önce dünyadan uzaklaşmak, daha sonra dünyadan uzaklaşmanın vereceği mutluluktan uzaklaşmak, en son da zahidin dünyayı bakılmayacak kadar önemsiz göreceği makama erişmesidir. İslam geleneğinde gerçek fakirliğin, riyâzâtın ve ihlasın unutulmayacak örneklerini sunan İbrahim b. Edhem, kendi döneminin zahidleri gibi ne dış görünüşüne ne giyimine kuşamına önem vermiş, ama daima abdestli gezmiş ve şöhretten köşe bucak kaçmıştır.⁶⁷

⁶⁵ Kelabâzî, Ebu Bekr Muhammed b. İshak, *et-Taarrufli Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Doğuş Devrinde Tasavvuf, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 1992, s.59.

⁶⁶ İbn Asâkîr, Ebu'l-Kâsım ed-Dimeşkî (ö.571), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, tah. Ahmed b. Mahmûd, İbrahim b. Abbas, Dâru'l-Fikr, I-LXXIV, Beyrut 1990, VI, 281; Zehebî, İbnu't-Türkmânî Kaymaz (ö.748), *Siyeri A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesâtu'r-Risâle, I-XXV, Beyrut 1990, VII, 388.

⁶⁷ Schimmel, Annamarie, *Tasavvufun Boyutları*, Kırkambar Yay, İstanbul 2000, s.48, 49.

İbrahim b. Edhem, amelden geri kalmamak için hadis rivayetiyle uğraşmasa da kendisinden günümüze hasen ve mürsel birçok hadis gelmiştir. Zaman zaman inzivaya çekilse de halkla birlikte olmaya çalışmış, onlara va'z u nasihatlerde bulunmuştur. Dostlarına güzel ikram onun en önemli vasıflarındandır. Helal lokma bilinci İbrahim b. Edhem'de doruk noktasına ulaşmıştır.⁶⁸

---

⁶⁸ Sülemî, Ebu Abdurrahman (ö.412) , *Tabakâtu's-Süfiyye*, Mektebetü'l-Hansî, Kahire, 1986, s.27; Kuşeyrî, Ebu Kasım Abdulkerim b. Hevâzin (ö.465), *Kuşeyri Risalesi*, çev.Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2003, s.96. Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 35; el-Mekkî, Ebu Tâlip Mahmmmed b. Ali, *Kûtu'l-Kulûb*, Kalplerin Azığı, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, III, 424.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBRAHİM BİN EDHEM

I- HAYATI

A- Nesebi ve Doğumu

Zâhid, sûfî ve muhaddis olan İbrahim b. Edhem Horasan'ın Belh şehrinde doğmuştur. Tam ismi Ebû İshak İbrahim b. Edhem b. Mansur b. Yezîd b. Câbir et-Temîmî el-İclî'dir.⁶⁹ Anne ve babası çok salih ve zahid kişilerdi. Her sene hacca giderlerdi.⁷⁰ İbrahim b. Edhem'in, onların hac için Mekke'de bulunduğu sırada orada doğduğunu söyleyenler vardır.⁷¹ Annesi onun sâlih bir insan olması için Mekke'de herkesten dua istemiştir.⁷² Ailesi Arap kabilelerinden Benî İcl'e ve Temîm'e mensuptur.⁷³ Dedeleri zamanında Horasan fethedilmiş ve bazı siyasi sebepler dolayısıyla oraya göç etmişlerdir.⁷⁴

İbrahim b. Edhem'in babası Edhem b. Mansur saka (su satıcısı)'dır. Annesi Belh hükümdarının kızı Gülbün Sultan'dır. Babası Hicaz'dan Horasan'a gelmiş, Belh şehrinde sakalık yapmaya başlamıştır. Annesi tarafından Türk olma ihtimali yüksektir. Hatta onun Türk olduğunu iddia eden bazı görüşler de mevcuttur. Bir kaynakta doğum tarihi olarak m.624 yılı verilmiştir. Doğduğu yer olarak da Belh mezarlığının kenarındaki bir kulübe zikredilmiştir.⁷⁵ Başka bir kaynakta doğum tarihi olarak h.112/ m.730 verilmiştir.⁷⁶

Hakkında kaynakların verdiği bilgiler çelişkilidir. Genç yaşta zühd yoluna girmeyi seçinceye kadar Horasan'da yaşamıştır. Memleketinden ayrılmadan önce birçok hizmetçisi bulunan zengin ve itibarlı bir ilenin çocuğu olduğuna dair kayıtlar,⁷⁷ Belh hükümdarı⁷⁸ veya hükümdarın oğlu yahut torunu⁷⁹ olduğu şeklindeki rivayetlerden daha doğru görünmektedir. Sahip olduğu bütün dünya nimetlerinden vazgeçip, zühd yolunu seçmesi sebebiyle

⁶⁹ Sülemî, a.g.e., s.27; Kuşeyrî, a.g.e., s.96; İbn Asâkir, a.g.e., VI, 277; Zehebî, a.g.e., VII, 387.

⁷⁰ el-Beyyûmî, Muhammed Receb, "*İbrahim b. Edhem el-Batal ez-Zâhid eş-Şehîd*", Mecelletu'l-Ezher, Kahire 1955, XXVI, sy.18, s.973.

⁷¹ Zehebî, a.g.e., VII, 388; İbn Mülakkın, Ebu Hafs Ömer b. Ali el-Endelûsî (ö.804), *Tabakâtu'l-Evliyâ*, Dâru'l-Ma'rife, Ezher 1983, s.5.

⁷² İbn Asâkir, a.g.e., VI, 283.

⁷³ İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed (ö.681), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, Dâru's-Sekâfe, thk. İhsan Abbas, Beyrut ty, s.31; Zehebî, a.g.e., VII, 387.

⁷⁴ el-Beyyûmî, a.y.

⁷⁵ Sunguroğlu, İshak, *Guatama Budha ve İbrahim İbni Edhem*, İstanbul 1974, s.23.

⁷⁶ N. Hanif, "*İbrahim b. Adham*" Enclopaedia of Sufis, Sout Asia, New Delhi 2000, s.152.

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., IV, 134.

⁷⁸ Hucvirî, Ali b. Osman el-Cüllâbî (ö.465), *Keşfu'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 1996, s.201; Feridüddin Attâr, Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim el-Hemedânî (ö.618), *Tezkiretü'l-Evliyâ* (çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul 1985, s.144.

⁷⁹ Sülemî, a.y; Kuşeyrî, a.g.e., s.96; İbn Mülakkın, a.y.

destanlaştırılan hayatına dair bilgiler arasında önemli farklılıklar görüldüğü gibi, tarihi kimliğiyle menkıbelerde anlatılan şahsiyeti arasında da ciddi uyumsuzluklar gözlenmektedir.⁸⁰

B- Zühd Hayatına Geçişi

İbrahim b. Edhem'in zühd yoluna girmesiyle ilgili çeşitli menkıbevî olaylar anlatılmaktadır. Yaklaşık ona yakın olan⁸¹ bu menkıbelerden en meşhuru, talebesi ve hizmetçisi İbrahim b. Beşşar'ın bizzat kendisinden dinleyip naklettiği olaydır. Buna göre, İbrahim b. Edhem gençlik çağında avlanırken, hâtiften ya da avlamaya çalıştığı ceylandan iki kez: “*Sen bunun için mi yaratıldın yoksa bu işe mi memur kıldın?*” diye ses duymuş, sonra aynı sesi atının eğrinin kaşından da işitmesi üzerine bütün malını mülkünü terk edip, tacını cüppesini kendi çobanına bırakıp zühd yoluna girmeye karar vermiş, aralarında Abdullah b. Mubârek (v.181)'in de bulunduğu altmış kadar kişiyle birlikte Mekke'ye doğru yola çıkmıştır.⁸²

Başlangıçta, sahip olduğu geniş imkanları geride bırakıp vatanından ayrılmak kendisine ağır gelmişse de, bir daha geri dönmek için nefesine karşı çetin bir mücadele vermiş ve kararında sebat etmeyi başarmıştır. Bu sıradaki ruh halini, “*Birçok acı çektim, ancak vatanımdan ayrılmak kadar ağır geleni olmadı. Nefsime karşı en şiddetli kavgayı vatan hasreti hususunda verdim*” şeklinde dile getirmiştir.⁸³

Zühd yoluna geçişiyle ilgili nakledilen bir hikaye de şöyledir: Belh hükümdarı bulunduğu sırada bir gece tahtı üzerinde uyuya kalmıştı. Gece yarısı olunca sanki dama biri çıkmış gibi tavan sallandı. İbrahim b. Edhem bağırarak:

— *Kim o?*

— *Tanıdık biriyim. Devemi kaybettim, burada onu arıyorum.*

— *Hey şaşkın! Ne diye damda deve arıyorsun, damda deve ne gezer?*

— *Ama ey gâfil! Sen Allah'ı altın taht üzerinde ve atlas elbiseler içinde arıyorsun.*

Damda deve aramak bundan daha mı acayip?”

İbrahim b. Edhem'in bu sözden dolayı kalbinde bir heybet hasıl oldu, kalbinde bir ateş zuhur etti. Tefekküre daldı. Ertesi gün ileri gelen devlet adamlarına yemek verdiği sırada karşısına fütursuzca bir adam geldi ve İbrahim b. Edhem'e buldukları kervansarayda kalmak

⁸⁰ Öngören, Reşat, “*İbrahim b. Edhem*”, DİA, XXI, İstanbul 2000, s.293; Jones, Russell, “*İbrahim Ibn Adham*” Encyclopaedia of Islamic Culture, Vol, 13, Sufi Saints, Edited by Muhammed Taher, New Delhi 1988, s.254.

⁸¹ N.Hanif, a.g.m., s.153.

⁸² Sülemî, a.g.e., s.27; Hucvirî, a.g.e., s.201; Kuşeyrî, a.g.e., s.96; Ebû Nuaym, a.g.e., VII,368; İbn Mulakkın, a.g.e., s.5; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., IV, 134; Combrinck, Arnold, “*İbrahim Adham*”, Sufi Issue, 60, , Early Sufi Saints, s.38, 2003–2004 London.

⁸³ Ebû Nuaym, a.g.e., VII,369; Öngören, a.g.m.d, s.293.

istediğini söyledi. İbrahim b. Edhem oranın bir kervansaray değil kendi sarayı olduğunu söyleyince, adam sarayın sahibinin kim olduğunu sordu. İbrahim b. Edhem: “*Ben*” deyince, adam: “*Ondan önce kimindi?*” diye sordu. İbrahim b. Edhem: “*Babasının, ondan önce falan zatın, ondan önce de falan zatın oğlunun*” olduğunu söyleyince, adam: “*Bu nasıl bir kervansaraydır ki biri gelmede biri gitmede*” dedi ve saraydan ayrıldı. İbrahim b. Edhem bu olayların etkisiyle şaşkın bir haldeydi. Adamın arkasından gidip kim olduğunu sordu ve o kişi, kendisinin Hızır olduğunu söyleyince İbrahim b. Edhem eve gidip gelmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Hızır bekleyemem dedi ve gitti. İbrahim b. Edhem ava gitme kararı aldı ve av sırasında hatiften bir ses duyarak tacını tahtını terk edip yollara düştü.⁸⁴

İbrahim b. Edhem, Abdullah b. Mübarek ve altmış arkadaşıyla beraber Horasan’dan çıktı.⁸⁵ Bazı rivayetlere göre önce Mekke’ye gitti. Orada Fudayl b. İyaz ve Süfyan es-Sevrî gibi zahitlerle dostluk kurdu, daha sonra da Şam’a geldi ve orada da vefat etti.⁸⁶ Bir başka rivayete göre, Belh’ten ilim talebiyle yani hadis almak için yola çıkmıştır. Hicaz, Irak, Bağdat ve Şam’a gitmiştir. Bir müddet dolaştıktan sonra Şam’da kalmaya karar vermiştir. Hadis rivayetini ve ictehad yolunu, müctehid bir alim seviyesindeyken verâ ve Allah korkusundan dolayı bırakmış, zühd ve ruhi ahlaka yönelmiştir.⁸⁷

Bazı rivayetlere göre İbrahim b. Edhem Irak’a gitti. Orada ırgatlık ve bostan bekçiliği yaptı. Birgün beklediği tarlanın sahibi yanına geldi ve İbrahim b. Edhem’den nar istedi. İbrahim b. Edhem’in verdiği nar bembeyaz çıkınca tarlanın sahibi: “*Sen bu bostandan yiyorsun, içiyorsun, hangi narın güzel olduğunu bilemiyor musun?*” dedi. İbrahim b. Edhem şimdiye kadar hiçbir üründen yemediği söyleyince, tarlanın sahibi: “*Sen İbrahim b. Edhem misin de böyle yaptın?*” dedi. Bundan sonra İbrahim b. Edhem tanındı ve oradan ayrıldı.⁸⁸

Bazı kaynaklara göre de Nişabur yakınlarında bir mağarada bir yıl kadar kaldığı ve burada odunculuk yaparak geçindiği rivayetler arasındadır.⁸⁹

C- Hızır (as) İle Tanışması

Rivayetlere göre arkadaşlarıyla Mekke’ye doğru yola çıkan İbrahim b. Edhem onlardan ayrılmış, çölde tek başına aylarca seyahat etmiş, bu sırada tanımadığı bir kişi ona arkadaş olup “*ism-i âzam*” duasını öğretmiştir. İbrahim b. Edhem bu duayı okuyunca Hızır’la

⁸⁴ Attâr, a.g.e., s.144-146; Combrinck, a.g.m., s.37.

⁸⁵ Ebû Nuaym, a.g.e., VII,369.

⁸⁶ Sülemî, a.g.e., s.27; Kuşeyrî, a.g.e., s.96; İbn Mülakkın, a.g.e., s.6; el-Beyyûmî, a.g.m., s.973.

⁸⁷ Subhî, Ahmed Mahmûd, “*İbrahim b. Edhem*” Mevsûatu’l-Hadâratı’l-İslâmiyye, Elif mad., Amman 1993, II, 67; Bilâcî, Abdusselâm, “*İbn Edhem, Ebû İshak İbrahim b. Edhem*”, Mevsuatu A’lâmi’l-ulemâ ve’l-Udebâi’l-Arabi’l-Müslimîn, Beyrut 2004, I, 424.

⁸⁸ İbnu’l-Cevzî, a.g.e., IV, 137; Zehebî, a.g.e., VII, 395-396.

⁸⁹ Combrinck, a.g.m., s.38.

buluşmuş, Hızır ona ism-i âzamı öğreten zatın Dâvûd,⁹⁰ adında bir kişi, diğer bir rivayete göre İlyas⁹¹ olduğunu bildirmiştir. Bir rivayete göre ise İbrahim b. Edhem'e ism-i âzam duasını bizzat Hızır (as) öğretmiştir.⁹² Yine bir rivayete göre İbrahim b. Edhem'in zühd yoluna girmesine Hızır (as) vesile olmuş, daha sonra ism-i âzam duasını kardeşi İlyas'ın ona öğrettiğini söylemiş ve ona müritlik yapmıştır.⁹³

D- Hocaları, Görüştüğü Kişiler ve Arkadaşları

İbrahim b. Edhem, Hızır (as)'ın müridi olmuştur.⁹⁴ İskenderiye'de Eslem b. Yezid el-Cühenî'yi ziyaret ederek de onun sohbetinde bulunmuştur. Bu zat, İbrahim b. Edhem'e bazı tavsiyelerde bulunmuş, onunla zühdü seçişi, sabır, hikmet ve hikmet sahipleri, hayırlılarla sohbet ve onların ahiretteki vaziyetleri, cimrilik gibi konularda sohbet etmiştir.⁹⁵ Mekke'de Süfyan es-Sevrî ve Fudayl b. İyâz'la tanışıp onlarla dost olmuştur.⁹⁶ Ayrıca Sevrî ve Evzaî ile zaman zaman mektuplaşmıştır.⁹⁷ Bu arada Ebû Hanife ile karşılaşmış ve dostluk kurmuşlardır.⁹⁸ Hucvirî, İbrahim b. Edhem'in zahir ilmini Ebû Hanife'den öğrendiğini söylemiştir.⁹⁹

Ebû Osman el-Esved, Süleyman el-Havvâs, Ebû Abdullah el-Kalânîsî, Şakîk Belhî ve Huzeyfe el-Ma'raşî İbrahim b. Edhem'in en yakın arkadaşlarıdır. İbrahim b. Beşşâr hem talebesi hem hizmetçisidir. Ayrıca onun meclisinde yetişen kişiler şunlardır: Ebû İshak el-Fezârî, Ali Bekâr, Muhalled b. Hüseyin, Ebû Yusuf El-Gasûlî, Ebû İshak İbrahim el-Herevî,¹⁰⁰ ve Hatem b. Es'am.¹⁰¹

E- Geçimi ve Evliliği

İbrahim b. Edhem Horasan'dan ayrıldıktan sonra, orak biçmek, hasatçılık, bağ bekçiliği, değirmencilik gibi işlerde çalışmıştır. Ömrü boyunca elinin emeği ile kazandığından başka hiçbir şey yememiş ve helali bulmak için çalışmıştır.¹⁰²

⁹⁰ Sülemî, a.g.e., s.30; Kuşeyrî, a.y; İbn Asâkir, a.g.e., s.282.

⁹¹ Attâr, a.g.e., s.147.

⁹² Hucvirî, a.g.e., s.201.

⁹³ Attâr, a.g.e., s.145.

⁹⁴ Hucvirî, a.y.

⁹⁵ Sülemî, a.g.e., s.32.

⁹⁶ Sülemî, a.g.e., s.27; Kuşeyrî, a.g.e., s.96; Hucvirî, a.g.e., s.201; Hocaî Ahmed Hilmi, *Hadikatü'l-Evliyadan Silsile-i Meşâyih-i Kâdiriye*, İstanbul, 1318, s. 116.

⁹⁷ Şa'rânî, a.g.e., s.70.

⁹⁸ Hucvirî, a.g.e., s.201; Attâr, a.g.e., s.144; Hocaî, a.g.e., s.117.

⁹⁹ Hucvirî, a.y.

¹⁰⁰ Öngören, a.g.m.d, s.294.

¹⁰¹ İbn Mülakkın, a.g.e., s.12.

¹⁰² Sülemî, a.g.e., s.26; Kuşeyri, a.g.e., s.96; Ebû Nuaym, a.g.e., VII, 368; Zehebî, a.g.e., VII, 389; el-Beyyûmî, a.g.m., s.973.

Bazı kaynaklara göre Belh'den ayrılmadan önce evlenmiş, bu evlilikten bir oğlu olmuştur. Ebu İshak künyesini bu sebeple almış olmalıdır.¹⁰³ Rivayetlere göre Belh'ten ayrıldığı vakit geride süt emme çağında bulunan bir oğlunu bıraktığı, daha sonra bu çocuğun büyüyünce babasını görmek için Mekke'ye gittiği ve İbrahim b. Edhem'in oğluyla kucaklaşınca Allah Teâlâ'ya karşı muhabbetinin eksilmesi korkusuyla ya kendisinin ya da oğlunun canının alınması için dua ettiği, bunun sonucunda da oğlunun vefat ettiği söylenir.¹⁰⁴ Başka bir rivayete göre de Belh'ten ayrıldıktan sonra Bağdat'a gitmiş, sonra da Kufe'ye yerleşmiştir. Kufe'de şair Hasan diye bilinen bir şairin kızı olan Saliha ile tanışmış ve onunla evlenmişti. Saliha'dan Muhammed Tahir adında bir oğlu olmuş ve İbrahim b. Edhem'i görmek için Kâbe'ye giden oğlunun da bu Muhammed Tahir olduğu kaynaklarda geçmiştir.¹⁰⁵ Ancak anlaşıldığı kadarıyla daha sonra hiç evlenmemiş, bununla birlikte evlenip çoluk çocuk sahibi olmanın kendi bulunduğu durumda daha hayırlı olduğunu da açıkça ifade etmiştir.¹⁰⁶

F- Katıldığı Savaşlar

İbrahim b.Edhem'in ikisi kara, ikisi deniz savaşı olmak üzere dört savaşa katıldığı rivayetler arasındadır.¹⁰⁷ Sufilerin savaşa katılmasını temin edecek unsur, o savaşa yön veren niyet ve endişe Allah'ın rızasını kazanmak ve Hz Peygamber'in sünnetine ittiba olmalıdır. Çünkü ancak bu halis niyetlerin yön verdiği bir savaş, ebedi kurtuluş için çalışmak manasını taşır. İbrahim b. Edhem de başlangıçta bu niyetlerle yapıldığına inandığı savaşlara katılmış, daha sonra bu savaşların çoğunda hakim duygunun dünyevi menfaat ve hırs olduğunu anlayınca da karşı çıkmıştır.¹⁰⁸

İbrahim b. Edhem zamanında bir gün İslam ordusu bir savaşa çıkmıştı. Bu savaşta her hangi bir şekilde başarılı olunması halinde bu durumun tevhid binasının yıkılmasına yardımcı olacağını sezen İbrahim b. Edhem, bulunduğu yerden geçmekte olan orduya, bütün ısrarlara rağmen yol göstermemiş ve askerlerin su içmesine engel olabilmek için de kuyudan su çektiği kovayı parçalamıştır. Bundan dolayı askerler onu cezalandırmış ve ona işkence yapmışlardır. Bunun üzerine İbrahim b. Edhem: “*Verâ dedikleri budur*” diyerek niyetini açıklamıştır.¹⁰⁹

---

¹⁰³ Öngören, a.y.

¹⁰⁴ Attâr, a.g.e., s.149.

¹⁰⁵ Sunguroğlu, a.g.e., s.52. Jones, a.g.m., s.260-267.

¹⁰⁶ Öngören, a.g.m.d., s.293.

¹⁰⁷ Bu kaynaklardan bazıları için bkz: Ebû Nuaym, a.g.e. VIII,7; N. Hanif, a.g.m., s.153.

¹⁰⁸ Öztürk, a.g.m., s.21.

¹⁰⁹ Öztürk, a.g.m., s.22.

İbrahim b. Edhem savaşlara katılmadan önce askerlerle anlaşma yapar, ezan okuma göreviyle ufak tefek hizmetlerin kendisine verilmesini isterdi. Savaş ganimetlerinden pay almaz, “*Helaldir, fakat ben hakkımdan vazgeçiyorum*” derdi.¹¹⁰

G- Vefatı

İbn Asâkir, İbrahim Edhem’in Abbasi ihtilalcisi Ebû Müslim Horasânî’den kaçtığı için vatanından ayrıldığını söylemiştir.¹¹¹ Bu bilgi doğruysa Belh’ten h.129 (747) yılında ayrılmış olmalıdır.¹¹² Çünkü Ebu Müslim’in isyan çıkarttığı h.129/ m.747 tarihiyle İbrahim b. Edhem’in Belh’ten ayrıldığı tarih kronolojik olarak da uyuşmaktadır.¹¹³

Horasan’dan ayrıldıktan sonra Şam,¹¹⁴ Irak, Hicaz¹¹⁵ ve Rum (Anadolu)¹¹⁶ bölgelerine seyahatler yapan İbrahim b. Edhem, Mansûre (el-Masîsa)¹¹⁷, Sur, Kayseriye, Bağdat,¹¹⁸ Humus, Askalân,¹¹⁹ Beyrut, Ürdün,¹²⁰ Kûfe,¹²¹ İskenderiye,¹²² Trablus,¹²³ Antakya, Tarsus,¹²⁴ Maraş gibi şehirleri dolaşmıştır.¹²⁵ Hayatının en az yirmi dört yılını geçirdiği Şam’da hemşerisi Şakîk el-Belhî ile karşılaştığında ona memleketinde bulamadığı huzuru Şam beldelerinde bulunduğunu söylemiştir.¹²⁶

İbrahim b. Edhem bazı kaynaklara göre Şam’da vefat etmiştir.¹²⁷ Bazı kaynaklara göre ise kara ve deniz savaşlarına katılmış¹²⁸, Bizanslılarla yapılan son seferde bir adada vefat etmiştir.¹²⁹ Bir başka rivayete göre, h.160 senesinde Hâmiye adında bir savaşta pek çok kahramanlık gösterdikten sonra şehid olmuştur. Müslümanlar da onu Sur şehrine götürüp bir yere defnetmişlerdir.¹³⁰ Savaşta çarpışmadan dolayı değil, girdiği ikinci deniz savaşında bir

¹¹⁰ Öztürk, a.g.m., s.21, Tsugitaka, Sato, “*Visits to the Tomb of the Saint Ibrahim*” Acta Asiatica, Vol.86, Tokyo 2004, s.39.

¹¹¹ İbn Asâkir, a.g.e., VI, 281; Zehebî, a.g.e., VII, 388.

¹¹² Öngören, a.g.m.d, s.293.

¹¹³ N.Hanif, a.g.m., s.153.

¹¹⁴ Sülemî, a.g.e., s.27.

¹¹⁵ Sülemî, a.y; Kuşeyrî, a.g.e., s.96; Ebû Nuaym, a.g.e., VII, 368.

¹¹⁶ İbn Hallıkân, a.g.e., s.6.

¹¹⁷ Ebû Nuaym, a.g.e., s.368.

¹¹⁸ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Bustî (ö.354), *Meşâhiru Ulemâi'l-Emsâr*, nşr. M. Fleischammer, Wiesbaden 1959, s.183.

¹¹⁹ Ebû Nuaym, a.g.e., s.372.

¹²⁰ Ebû Nuaym, a.g.e., s.370; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., IV, 135.

¹²¹ İbn Hallıkân, a.g.e., s.32.

¹²² Sülemî, a.g.e., s.32.

¹²³ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., IV, 135.

¹²⁴ Ebû Nuaym, a.g.e., s.368.

¹²⁵ Öngören, a.g.m.d, s.293.

¹²⁶ Ebû Nuaym, a.g.e., VII,369; İbn Asâkir, a.g.e., VI, 284; Zehebî, a.g.e., VII, s.390.

¹²⁷ Sülemî, a.g.e., s.27; Kuşeyrî, a.g.e., s.96.

¹²⁸ Ebû Nuaym, a.g.e. VIII,7; N. Hanif, a.g.m., s.153.

¹²⁹ İbn Mülakkın, a.g.e., s.13.

¹³⁰ el-Münâvî, Muhammed Abdurraûf (h.1031), *el-Kevâkibu'd-Durriyye*, thk. Abdulhâmid Salih Hamdân, Kahire 1938, I, 73; el-Beyyûmî, a.g.m., s.875.

karın hastalığından dolayı vefat ettiği de söylenir.¹³¹ Defnedildiği yer olarak Şam bölgesi, Bağdat,¹³² Askalân, Bizans'a ait bir ada, Sukin, Sufenan kalesi, Mısır,¹³³ Lut kavminin helak edildiği mahal,¹³⁴ Kudüs yakınlarında bulunan Cebele¹³⁵ gibi yerler kaydedilmiştir. Tarih olarak da h.130, 194,¹³⁶ 153¹³⁷ seneleri söylense de kaynakların çoğu h.161 (778) veya h.162 (779) yılını zikretmektedir.¹³⁸ Öldüğü gece hakkında ihtilaf vardır. Yirmi kez kazâyı hâcete gitmiş, her defasında namaz için abdest almış, öleceğini anlayınca “*Kavsımı getirin*” demiş, kavsı elindeyken de ruhunu teslim etmiştir.¹³⁹ Bir rivayete göre de Mekke’de oğluyla görüştüğü sırada oğlunun kollarında can vermiştir. Kabri de Mekke’dedir.¹⁴⁰ Yine bir rivayete göre öldüğü gece “*Dikkat! Yeryüzünün emânı ölmüştür.*” diye hatiften bir ses duyulmuş, halk ne olacak diye merak etmiş, daha sonra da İbrahim b. Edhem’in vefatını duymuşlardır.¹⁴¹ Bir kaynağa göre İbrahim b. Edhem vefat ettiğinde yaklaşık 152 yaşında idi.¹⁴²

Ayrıca İbrahim b. Edhem’den sonra Edhem’in bir kız evladının daha dünyaya geldiği, evlenme çağı geldiğinde Kufe’ye gelin gittiği ve Kufe’li meşhur şair Muhammed b. Kunâsâ’nın, İbrahim b. Edhem’in kız kardeşinin oğlu olduğu kaynaklarda geçmektedir. Muhammed b. Kunâsâ’nın İbrahim b. Edhem için yazdığı beyitlerde dayısının mezarının garp topraklarında olduğu bilgisi geçmektedir.¹⁴³

---

¹³¹ N. Hanif, a.y.

¹³² Attâr, a.g.e., s.167; N. Hanif, a.y.

¹³³ Öngören, a.g.m.d., s.293; N. Hanif, a.y.

¹³⁴ Attâr, a.y.

¹³⁵ N. Hanif, ay; Jonnes, a.g.m., s; el-Beyyûmî, a.g.m., s.975.

¹³⁶ İbn Hallikân, a.g.e., s.32.

¹³⁷ İbn Mülakkın, a.g.e., s.13.

¹³⁸ İbn Asâkir, a.g.e., VI, 349; Zehebî, a.g.e., VII, 392.

¹³⁹ İbn Asâkir, a.y; İbn Mülakkın, a.g.e., s.6.

¹⁴⁰ Sunguroğlu, a.g.e., s.53.

¹⁴¹ Attâr, a.g.e., s.167.

¹⁴² Sunguroğlu, a.g.e., s.52.

¹⁴³ C.Van Arendonk, “*İbrahim b. Edhem*”, MEB, İA., 5/2, İstanbul 1968, s.886; Sunguroğlu, a.y.

II- İLMİ YÖNÜ

A- Hadisçiliği

İbrahim b. Edhem, kaynaklarda hadisçi yönüyle de tanınmıştır. Tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden hadis rivayet etmiştir.¹⁴⁴ Kendisinin sika olduğu söylenmiştir. Rivayet ettiği hadislerin çoğu mürseldir.¹⁴⁵ İbrahim b. Edhem'in rivayet ettiği hadisleri “*Müsnedü İbrahim b. Edhem*” adıyla bir araya getiren İbn Mende (v.395), bu rivayetlerin tahricini yapmış ve pek çoğunun isnadının zayıf hatta bazılarının mevzû olduğunu söylemiştir. Fakat bu eseri tahkik ve tahriç eden Mecdi es-Seyyid İbrahim, İbn Mende'nin zayıf ve mevzu saydığı bazı senedlerin sahih varyantlarını bulmuş ve bunları dipnotlarda belirtmiştir.¹⁴⁶

Rivayette bulunduğu kimseler: babası Edhem, Muhammed b. Ziyad el-Cümehi (Ebu Hureyre'nin arkadaşı), Ebu İshak es-Sebiî, Mansur b. Mu'temir, Malik b. Dinar, Ebu Ca'fer Muhammed b.Ali, Süleyman el-Ameş, Muhammed İbn Aclân, Mukâtil b.Hayyân, Evzaî,¹⁴⁷ Ebu Hâzım el-Katâde,¹⁴⁸ Ebu Hanife, Hatim b. Esam¹⁴⁹, Süfyân-ı Sevrî, Şube b. Haccâc, Musa b. Yezid en-Nasrî, Hişam b. Hasan el-Adevî¹⁵⁰ dir.

Kendisinden rivayet edenler ise Süfyân es-Sevrî, Şakik el-Belhî, Bakıyye b. el-Velid, Damra b. Rabîa, Muhammed b. Hımyer, Halef b. Temîm, Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî, İbrahim b. Beşşar, Sehl b. Haşim, Utbe b. es-Sekn, Evzaî, Ebu İshak el-Fezârî'dir.¹⁵¹ Yine Mufazzal b. Yunus, Fazâle b.Huseyn, Eş'as b. Şu'be, İsa b. Herim, Ebu Hayfe Şüreyh b.Yezid, Seleme b. Kelsûm, Davud b.Aclân, Halef b. Temîm de İbrahim b. Edhem'den rivayette bulunanlar arasındadır¹⁵².

Hadis toplama yolunu seçmediği için rivayet ettiği hadisler azdır. Onun bu yolu seçmemesinin çeşitli sebepleri vardır. Bunların başında, hadis toplamakla meşgul olurken ameli ihmal etme endişesi geldiği söylenir. Kendisine “*Dinini korumak için ibadetin yanı sıra ilmi de ihmal etme!*” diyen Ebu Hanife'ye “*Sen de ilminle amel etmeyi ve ibadetle meşgul olmayı ihmal etme!*” dediği rivayet edilir.¹⁵³ Süfyân es-Sevrî bir gün İbrahim b. Edhem'i hadis toplamadığı için tenkit etmeye kalkışınca ona: “*Sen kendini 'hadessenâ, ahberanâ' diyerek meşhur ettin*” şeklinde karşılık vermesi, hadis toplamaktan aynı zamanda riya korkusuyla

¹⁴⁴ İbn Hibbân, a.g.e., s.183; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., s.138; Bilâcî, a.g.m., s.424.

¹⁴⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmail (ö.256), *Tarihu'l-Kebîr*, Mektebetü'l-İslâmiyye, I-VI Diyarbakır ty, I, 273; İbn Asâkir, a.g.e., s.280.

¹⁴⁶ İbn Mende, *Müsnedü İbrahim b. Edhem*, Thk. Mecdi es-Seyyid İbrahim, Mektebetü'l-Akrân, Kahire 1988.

¹⁴⁷ Zehebî, a.g.e., VII, 388, 396.

¹⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, a.y.

¹⁴⁹ İbn Mülakkın, a.g.e., 12.

¹⁵⁰ İbn Mende, a.g.e., s.12.

¹⁵¹ İbn Asâkir, a.g.e., VI, 277; Zehebî, a.g.e., VII, 388.

¹⁵² İbn Asâkir, a.g.e., VI, 278.

¹⁵³ İbn Mende, a.g.e., s.47; İbn Asâkir, a.g.e., VI, 292.

kaçındığını da gösterir.¹⁵⁴ Yine bir gün kendisine “Niçin hadis yazmıyorsun?” diye sorulmuş, o da “Allah’a şükür, günahlarıma istiğfar ve ölümden sonrasına hazırlanmakla meşgulüm” diyerek karşılık vermiştir.¹⁵⁵

B- Rivayet Ettiği Bazı Hadisler

1- İbrahim b. Edhem, Muhammed b. Ziyad’dan o da Ebu Hureyre’den şöyle rivayet etmiştir: Rasûlüllah’ın yanına girdim. Oturarak namaz kılıyordu. Şöyle dedim: “Ey Allah’ın Rasûlü! Oturarak namaz kılıyorsun, bir şey mi oldu?” Allah Rasûlü de: “Açlıktan ey Ebu Hureyre” dedi. Ebu Hureyre bunun üzerine ağladı. Bunun üzerine Rasûlüllah şöyle buyurdu: “Ağlam!, Kıyametin şiddeti, dünyada şikâyet etmedikçe aç kimseye isabet etmez.”¹⁵⁶

2- İbrahim b. Edhem, Muhammed b. Ziyad’dan o da Ebu Hureyre’den şöyle rivayet etmiştir: “Rasûlüllah’a açlıktan şikâyet ederek geldim. O da bana karnındaki taşı gösterdi.”¹⁵⁷

3- İbrahim b. Edhem, Ebu İshak el-Hemedânî’den, o Umâre b. Guzeyye el-Ensârî’den o da Ebu Hureyre’den şöyle rivayet etmiştir: Rasûlüllah şöyle buyurmuştur: “Fitne geldiğinde dağları toza dumana katar. Ondan ancak ilmi sayesinde alim kurtulabilir.”¹⁵⁸

4- İbrahim b. Edhem, Ethem b. Mansûr’dan, o Said b. Cübeyr’den, o da İbn Abbas’tan şöyle rivayet etmiştir: “Rasûlüllah, sarığının bir kenarına secde ederdi.”¹⁵⁹

5- İbrahim b. Edhem, Mansûr’dan, o da Rebî b. Hırâş’tan şöyle rivayet etmiştir: Bir adam Rasûlüllah’a gelerek: “Bana öyle bir amel söyle ki, onu yaptığımda beni Allah da sevsin insanlar da.” Rasûlüllah cevaben şöyle buyurdu: “Allah’ın seni sevmesini istiyorsan dünyaya buğzet. İnsanların seni sevmesini istiyorsan yanındaki dünyalıklardan onlara dağıt.”¹⁶⁰

6- İbrahim b. Edhem, Bakıyye’den, o İbrahim en-Nehâî’den, o da Hz Âişe’den şöyle rivayet etmiştir: Rasûlüllah şöyle buyurmuştur: “Yanınıza komşunuzun çocuğu geldiğinde onun eline mutlaka bir şey veriniz ki onların sevgilerini kazanasınız.”¹⁶¹

7- İbrahim b. Edhem, İbn Cüreyc’den, o Atâ’dan, o da İbn Abbas’tan: “Bir gün Rasûlüllah’ın yanında “Ey insanlar! Yeryüzünün bitirdikleri şeylerin helal ve temiz olanlarından yiyiniz”¹⁶² ayetini okuduğumda, Sa’d b. Ebî Vakkâs ayağa kalktı ve ‘Ey Allah’ın Rasûlü! Allah’a dua et de beni duası kabul olunan kullarından eylesin’ dedi. Allah Rasûlü de

¹⁵⁴ Öngören, a.g.m.d, s.294; Bilâcî, a.g.m., s.424.

¹⁵⁵ İbn Mende, a.y; İbn Asâkir, a.g.e., VI, s.293.

¹⁵⁶ İbn Asâkir, a.g.e., VI, 278; Beyhakî, *Şuabu’l-İman*, thk. Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, I-VII, Beyrut 1410 VI,358

¹⁵⁷ İbn Asâkir, a.g.e., s.279.

¹⁵⁸ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII,41; İbn Asâkir, a.y.

¹⁵⁹ Sülemî, a.g.e., s.29;Ebû Nuaym, a.g.e., VIII,55.

¹⁶⁰ Ebû Nuaym, a.g.e.,VIII,41; İbn Asâkir, a.g.e., s.290.

¹⁶¹ İbn Asâkir, a.g.e., s.305.

¹⁶² Bakara 2/168.

ona: *'Yemeğini helalinden ye, duan kabul edilir. Muhammed'in canı kudret elinde olan Allah'a and olsun ki, bir kul haram lokmayı yediğinde kırk gün ameli kabul olunmaz. Vucudu haram kazanç ve riba ile beslenen bir kula Cehennem ateşi daha layıktır.'*” buyurmuştur.¹⁶³

8- İbrahim b. Edhem, Yahya b. Said'den, o Muhammed b. İbrahim et-Teymî'den, o Alkame b. Vakkas'dan, o da Ömer b. el-Hattab'dan şöyle rivayet etmiştir: Rasûlullah (s.a) buyuruyor ki : *“Ameller, niyetlere göredir. Herkes niyetinin karşılığını alacaktır.”*¹⁶⁴

9- İbrahim b. Edhem, Muhammed b. Aclan'dan, o babasından, o da Ebu Hüreyre'den naklediyor: Rasûlullah buyurdu ki : *“Allah için tevazu göstereni, Allah yüceltir.”*¹⁶⁵

10- İbrahim b. Edhem, Muhammed b. Aclan'dan, o Sehl b. Muaz'dan, o Enes el-Cühenî'den, o babasından, o da Rasûlullah (s.a)'dan rivayet ediyor: *“Bir kimse kızgın olduğu ve bunu ifade edip boşalmaya gücü yettiği halde sabreder ve ağzını tutarsa, kıyamet gününde Allah ona huri kızları nasib eder. Kim, çok güzel bir giysiyi giymeye gücü yeter de giymeze, Allah ona kıyamet günü iman elbisesini giydirir. Kim Allah'ın bir kulunu evlendirirse, Allah Teâlâ kıyamet günü onun başına kral tacı koyar.”*¹⁶⁶

11- İbrahim b. Edhem, Hişam b. Urve'den, o babasından, o Hz. Aişe'den, o da Rasûlullah (s.a)'dan şöyle nakletmiştir:

*“Sizi iki sarhoşluk kaplayacak: Hayat sarhoşluğu ve cehalet sarhoşluğu. Bu durumda iyiliği emretmeyecek, kötülükten kaçınmayacaksınız. O zaman kitap ve sünneti ayakta tutanlar önceki Muhacir ve Ensar gibi sayılacaktır.”*¹⁶⁷

12- İbrahim b. Edhem, Evzâiden, o Katâde'den, o da Enes'den rivayet ediyor : *“Hz Peygamber'in ve Ebu Bekir '(r.a)'in arkasında namaz kıldım. Kıraate Fatıha ile başladım.”*¹⁶⁸

13- İbrahim b. Edhem, Nuaym'dan, o da Said b. Müseyyeb'den naklediyor : *“Bir kimse oruç tutmaya, sadaka vermeye hac ya da umreye veya hayırlı bir işe niyetlenir de önüne bir engel çıkarsa, bu işleri yapmış gibi sevap alır.”*¹⁶⁹

14- Sehl b.Haşım anlatıyor: İbrahim b. Edhem şöyle derdi : *“İnsanların en erdemlisi, en çok affedici olanıdır.”*¹⁷⁰

¹⁶³ Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, haz. Mahmud Tahhân, Riyad 1995, XI, 261, (hadis no: 6683).

¹⁶⁴ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII,42.

¹⁶⁵ Ebû Nuaym, a.g.e.,VIII, 46.

¹⁶⁶ Ebû Nuaym, a.g.e.,VIII, 47-48; Taberânî, a.g.e., XI, 261, (hadis no: 6690).

¹⁶⁷ Ebû Nuaym, a.y.

¹⁶⁸ Ebû Nuaym, a.g.e.,VIII, 51.

¹⁶⁹ Ebû Nuaym, a.y.

¹⁷⁰ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII,54.

15- İbrahim b. Edhem, Ebu İsa el-Horasânî'den, o da Said b. Müseyyeb'den naklediyor: “Gözlerinizi zalimlerin korkusuyla doldurmayınız. Aksine kalplerinizle reddediniz. Ta ki böylelikle salih ve güzel amellerinizi silinmekten kurtarabilesiniz.”¹⁷¹

16- Bakıyye İbrahim b. Edhem'den, o da Mukâtil b. Hayyân'dan, o da Şehr b. Havşeb'den, o da Cerîr b. Abdillâh'tan rivayet etmiştir ki: “Cerîr bir gün abdest aldı ve mestleri üzerine meshetti. İbn Havşeb ona niçin böyle yaptığını sordu. O da Rasûlüllah'ın abdest alıp mestleri üzerine bu şekilde meshettiğini söyledi. İbn Havşeb: “*Bunu Mâide suresi inmeden önce mi sonra mı yaptı?*” diye sorunca, Cerîr “*Ben Mâide suresinin nüzûlünden sonra Müslüman oldum*” dedi.”¹⁷²

17- Bakıyye İbrahim b. Edhem'den, o Mukâtil b. Hayyân'dan o da Şehr b. Havşeb'ten rivayet etmiştir ki: “Ümmü Seleme'ye Rasûlüllah'ın en çok yaptığı dua nedir diye sordum. O şu duayı söyledi: “*Ey kalpleri evirip çeviren! Kalbimi senin dinin üzere sabit kıl.*” Ümmü Seleme devamla “*Ey Allah'ın Rasulü, niçin bu duayı çok yapıyorsun?*” dedim. Rasûlüllah “*Kalpler Rahman'ın parmaklarından iki parmak arasındadır, dilediğini saptırır, dilediğini doğrultur.*” buyurdu.¹⁷³

C- Edebî Yönü

İbrahim b. Edhem'in zahidliği ve hadis raviliği yanında edebî yönünden de bahsedilir. Sohbetlerinde çok fasih konuştuğu ve sohbetlerinde zaman zaman şiir söylediği, çalışırken dilinden beyitlerin eksik olmadığı belirtilir. Özellikle o dönemdeki gözü yaşlı bağıri zahidler heyecan ve hüznlerini şiirle dile getirir ve yanlarına gelen dostlarına nasihat ve öğütlerde bulunurlardı. Nitekim şairlik, tasavvufun her döneminde sufilerin genel ve en önemli özelliği olmuştur.¹⁷⁴

Kaynaklarda kendisine nispet edilen bazı beyitlere de yer verilmiştir. Özellikle “*Allah'ı dost edin/ İnsanlara kulak asma*” diye kendine ait olan beyitleri dilinden düşürmezdi.¹⁷⁵ Yine İbrahim b. Edhem, gece yarısı, hazin, duygulu bir sesle şu beyitleri söylerdi: “*İster küçücük ol istersen büyü ve yaşlan/ Sen, kurtulamazsın zafiyet ve hastalıktan/ Heyhat ne zaman biter günahların ey nadan/ Yazık ettin hayatına! Nasıl unutulur yaradan?*”¹⁷⁶

¹⁷¹ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII,57.

¹⁷² Tirmizî, *el-Meshu ale'l-Huffeyn*, 87; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XX, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul 1983, III, 29; Beyhakî, Abu Bekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, I-X, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mektebetü Dâru'l-Bâz, Mekke 1994, I, 273.

¹⁷³ Taberânî, *Mu'cemu'l-Evsat*, XI, 262.

¹⁷⁴ Yılmaz, a.g.e., s.101.

¹⁷⁵ Sülemî, a.g.e., s.34; Ebû Nuaym, a.y.

¹⁷⁶ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 60.

İbrahim b. Edhem'den nakledilen şu beyitler de çok meşhurdur. “*Tuzlu suya banılmış bir lokma ekmek/ Etrafi eşek ansıyla (dikenli sarı bir meyve) sarılı diri meyvelerden daha lezzetlidir bana göre.*”¹⁷⁷

İbrahim b. Edhem'in şu beyitleri de çok söylediği rivayet edilir:

“*Çocuk doğarken niçin ağlar sanırsın? Dünyanın şerli oluşundan değil mi?*

Yoksa o hangi sebepten ağlasın?

Eğer, bulunduğu halden, daha rahat diyara geçecekse? Oysa o bir yarım ay gibi doğup ana karnından dünyaya baktığında

Hissetmekte, görmekte ve işitmektedir ki karşılaşacağı ezadır, derttir ve gurbet ve cefa.”¹⁷⁸

İbrahim b. Edhem'in Türk-İslam edebiyatında da önemi büyüktür. Daha ziyade menkıbeleriyle tanınan İbrahim b. Edhem'in, Türk edebiyatına Feridüddin Attar'a ait olan *Tezkiretü'l-Evliyâ* adlı eserle girdiği sanılmaktadır. Çünkü anlatılan menkıbeler genelde o eserdekilerle örtüşmektedir. Divan edebiyatı şairlerinden pek çoğu beyitlerinde İbrahim b. Edhem'e telmihte bulunmuşlar, daha sonra da bazı kütüphanelerde İbrahim b. Edhem menâkıbnâmeleri bulunmuştur.¹⁷⁹ Tezimizün üçüncü bölümünde bunlardan tafsilatıyla bahsedilecektir.

III- KERAMETLERİ

Âdetullah ve sünnetullah dediğimiz tabiat kanunlarının üstünde ve hatta onlara aykırı bir hadise olan keramet, bütün alimler tarafından caiz görülmüştür. Günümüzde parapsikolojide ve metapsişik olaylar üzerinde yapılan araştırmalar, tabiat kanunları ile izah edilemeyen bazı hadiselerin mevcudiyetini ve birtakım istisnai hallerin var olduğunu göstermektedir. Keramet bir göz boyama, sihir, büyü, efsun, illüzyon, duyu yanıması ve yanıltması meselesi değildir. Fakat, parapsikolojik ve benzeri olaylarda bu gibi durumlar olabilir. Keramet velilere aittir. Veliler kendilerine zuhur eden kerametler ile sükûn bulmaz fakat, benimsedikleri inançların sıhhatli olduğuna kanaat getirirler.¹⁸⁰

Kerametün delillerinden biri, Süleyman (as)'ın hizmetçisi olan Âsef hakkında Kur'an'da: “*Göz açıp kapayınca kadar bir zaman içinde sana tahtı ben getireceğim*”¹⁸¹

¹⁷⁷ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII,10.

¹⁷⁸ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 12; İbn-i Asâkîr, a.g.e., VI, 336.

¹⁷⁹ Albayrak, Nurettin, “*İbrahim b. Edhem*”, DİA, XXI, İstanbul 2000, s.296.

¹⁸⁰ Hucvirî, a.g.e., s.326; Serrâc, a.g.e., s.313; Kuşeyrî, a.g.e., s.436 çevirenin açıklaması.

¹⁸¹ Neml 17/40.

dediği ayet-i kerimedir. Âsef peygamber değildir, ama olağanüstü bir olay göstereceğini söylemiştir.

Peygamber Efendimiz'in üç arkadaşıyla ilgili söylediği mağara hadisi de kerametın sünnetten delili olarak kabul edilmiştir.¹⁸² Yine Rasûlüllah'ın şöyle dediği rivayet edilir: “Üstleri başları toz toprak içinde, elbiseleri ve kendilerine önem verilmez nice insanlar vardır ki ‘Allah’ım, şu işi şöyle yap’ diye yemin etseler, Allah onları yeminlerinde yalancı çıkarmaz.”¹⁸³

Kaynaklarda bulabildiğimiz kadarıyla İbrahim b. Edhem'in en meşhur kerametleri şunlardır:

1- İbrahim b. Edhem'e bir müminin Allah nezdindeki kıymeti ve kerameti sorulmuş, o “Mümin bir kul Allah indinde öylesine itibarlıdır ki, eğer samimi bir kalb ile dağa ‘sarsıl’ dese dağ sallanır.” diye cevap verdiği zaman karşısındaki tepe sallanmış, İbrahim b. Edhem “Hayır seni kastetmedim, dur” deyince durmuştur.¹⁸⁴

2- İbrahim b. Edhem arkadaşlarıyla beraber bir yolculuğa çıktığı sırada yollarına bir aslan çıkmış, arkadaşları telaşlanırken o öne geçip aslana “Ey Ebu'l-Hâris! Eğer bizim ecelimiz hakkında bir emir alıp da buraya gelmişsen, haydi yerine getir görevini. Eğer emir almamışsan, çek git, geldiğin yere.” deyince aslan arkasını dönüp gitmiştir. İbrahim b. Edhem arkadaşlarına her zaman şu duayı okumalarını tavsiye etmiştir: “Allah'ım! Hiç uyku tutmayan gözünle bizi koru gözet. Allah'ım! Bizi kudretinle koru, bize acı, helak olmayalım orada burada! Ancak sensin ümitvâr olduğumuz.”¹⁸⁵

3- Gemiyle denizde giderken fırtına çıkmış, herkes uyuyan İbrahim b. Edhem'i uyandırmış, ondan dua istemişlerdi. İbrahim b. Edhem başını kaldırıp göğe baktı: “Ey yüce Rabbimiz! Senin kudretinin şahitleri olduk. Gücün karşısında korktuk ve titredik. Bizi affet ve merhametini göster!” diye dua edince fırtına dinmiştir.¹⁸⁶

4- Arkadaşlarından birisi İbrahim b. Edhem'i bağ bekçiliği yaptığı sırada bağda uyurken, ağzında nergisten bir yelpazeyle bir yılanın onu serinlettiğini görmüştü.¹⁸⁷

5- İbrahim b. Edhem bir bahçede çalışırken bir arkadaşı o görmeden kapının yanına oturmuştu. İbrahim b. Edhem onun orda olduğunu anladı ve: “Gel Süleyman, seni dilenci zannetmesinler, içeriye gir” demiştir.¹⁸⁸

¹⁸² Buhârî, *Enbiyâ*, 48; Müslim, *Birr*, 2.

¹⁸³ Müslim, *Birr*, 40; Tirmizî, *Menâkıb*, 54.

¹⁸⁴ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 4; Zehebî, a.g.e., VII, 394; Attâr, a.g.e., s.166.

¹⁸⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s.453; Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 4.

¹⁸⁶ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 8; Zehebî, a.g.e., VII, 391; Attâr, a.g.e., s.166; İbn Hallikân, a.g.e., s.32.

¹⁸⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s.451.

6- İbrahim b. Edhem'in en önemli kerameti Hızır (as) ile tanışması, ona ism-i âzam duasını öğreten kişinin Davut (as) veya İlyas (as) olduğunu söylemesi, bir rivayete göre de ona ism-i âzam duasını öğretmesi ve onun müridi olmasıdır.¹⁸⁹

7- İbrahim b. Edhem, bir gün bir ırmağın karşı kıyısına geçmek istemişti. Fakat parası yoktu. Sandalcılar parasız hiç kimseyi geçirmiyorlardı. O sırada İbrahim b. Edhem kıyıda bir avuç çakıl taşı alarak sandalcılara vermek isteyince sandalcılar buna fena halde hiddetlenip dolandırıcı veya sihirbaz olduğunu düşünerek onu tartaklamaya başladılar. Üzerine hücum ettikleri zaman ellerindeki çakıl taşlarının altına dönüştüklerini görünce, ona karşı tutumlarını değiştirmiş ve İbrahim b. Edhem'i gemilerine alıp ona çok hürmet etmişlerdir.¹⁹⁰

8- İbrahim b. Edhem bir gece rüyasında Cebrail (a.s)'ı elinde kalem ve divit olduğu halde yeryüzüne inerken görmüştü. Elindekilerin ne işe yarayacağını sorduğunda Cebrail (a.s), yeryüzündeki evliyaları yazacağını söyledi. İbrahim b. Edhem "*Beni de yaz*" deyince, Cebrail (a.s): "*Senin için emr-i ilahi yoktur*" dedi. İbrahim b. Edhem'in ben evliya olmasam da onları severim demesi üzerine, bir müddet sükut edildi. Daha sonra Cebrail (a.s): "*Ferman-ı ilahi geldi, ismini defterin başına yazacağım*" buyurdu.¹⁹¹

9- İbrahim b. Edhem bir gün, sarhoş bir adamın kusmuş, bu sebeple de ağzının etrafını bulaşık bir halde görmüştü. Bundan çok müteessir oldu. Su getirip ağzını ve yüzünü yıkadı ve onun için dua etti. Ayıldıktan sonra sarhoş kimseye, "*İbrahim b. Edhem senin ağzını yıkadı*" denildiğinde, sarhoş kimse hemen tevbe etti. Bunun üzerine İbrahim b. Edhem hatiften; "*Ya İbrahim! Sen bizim için bir ağız yıkadın, biz de senin için onun gönlünü yıkadık*" diye bir ses duyduğunu söylemiştir.¹⁹²

10- Bir gün İbrahim b. Edhem Dicle kenarında hırkasını yamarken iğnesi suya düşmüştü. Birisi görüp: "*Ya İbrahim! Padişahlığı bırakıp ne yaptın ki?*" deyince, İbrahim b. Edhem: "*İğnemi çıkarın*" diyerek suya işaret etti. O sırada balıklar ağızlarında birer altın iğne ile sudan başlarını çıkardılar. İbrahim b. Edhem: "*Bu benim iğnem değildir*" deyince, zayıf bir balık, ağzında iğneyi İbrahim b. Edhem'e getirdi. İbrahim b. Edhem o kişiye dönerek: "*Evvvelki padişahlık mı daha güzel yoksa bu mu?*" dedi. Bunun üzerine o kişi, daha önce söylediği söze pişman olarak özür diledi.¹⁹³

---

¹⁸⁸ Combrinck, a.g.m., s.40.

¹⁸⁹ Sülemî, a.g.e., s.30; Kuşeyrî, a.g.e., s.96; İbn Asâkir, a.g.e., s.282; Atâr, a.g.e., s.147; Hucvirî, a.g.e., s.201.

¹⁹⁰ Sunguroğlu, a.g.e., s.46.

¹⁹¹ Sunguroğlu, a.g.e., s.47.

¹⁹² Sunguroğlu, a.g.e., s.47.

¹⁹³ Sunguroğlu, a.y.

11- İbrahim b. Edhem bir gün abdest almak için bir kuyuya kovayı indirdiği zaman, birinci defada içi altın, ikinci defada gümüş, üçüncü defada da inci dolu bir kova çıktı. İbrahim b. Edhem dayanamadı ve Allah'a yalvararak: *“Allah’ım! Biz fakirliği arıyoruz Sen zenginlik veriyorsun. Biliyorum ki hazinelerin sonsuzdur, istediğine verirsin, fakat ben bu gibi servetlerin cazibesinden korkarım. Beni hak yolundan ayırma, abdestimi almak için bana yalnız su ver”* dedi. Bu defa berrak ve temiz bir kova su çıktı, abdestini aldı, namazını kıldı ve sonra ellerini semaya kaldırarak kendisini muradına eriştirdiği için Allah’a hamd-ü senada bulundu.¹⁹⁴

---

¹⁹⁴ Sunguroğlu, a.g.e., s.48.

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFÎ HAYATI VE GÖRÜŞLERİ

GİRİŞ

İbrahim b. Edhem, hicrî II. asrın zahitlerindedir. Siyasi tarih açısından Emevîler döneminde başlayıp hicrî II. asrın sonlarına kadar olan bu dönem, genellikle zühdî yaşayışın bir tepki hareketi olarak ortaya çıktığı dönemdir. Aynı şekilde, asr-ı saadetten sonra ruhani ve manevi hayatın zühd şeklinden tasavvufa dönüşüncüye kadar olan hazırlık ya da ikinci zühd dönemidir. Bu dönemde yaşayan âbid ve zahidler genellikle daha sonraki mutasavvıfların selefleri sayılırlar.

Bu dönemde tasavvuf ıstılahları henüz pek yaygınlaşmamıştır. Tasavvuf ve sufi kelimeleri h. II. asrın yarısından sonra kullanılmaya başlanmıştır. İlk yarısında zühd kelimesi tasavvuf yerine kullanılmıştır. Bu dönemdeki zahidlerin zühdî hayatı daha çok münferit bir yaşantı olmuştur.¹⁹⁵

İbrahim b. Edhem zühd yaşantısıyla bu döneme damgasını vurmuş, helali aramak için diyar diyar gezmiş, gittiği yerlerde halkla hemhal olmuş, insanlara nasihat etmiş, ihlas ve samimiyetle onlara yardım etmiş, şöhretten kaçınmıştır. Gecelerini gözyaşlarıyla tefekkür ve tezekkür ederek, gündüzlerini oruç tutarak ve çalışarak geçirmiştir. Her hangi bir mürşidi olmadığı halde birçok takipçiye rehber olmuştur.¹⁹⁶

TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

A- Zühd

Dünyaya karşı tavır koyma, ona değer vermeme, tûl-i emel sahibi olmamak gibi anlamlara gelmekte olan zühd terimi, ilk dönemlerde tasavvuf kelimesinin yerine kullanılmıştır. Bununla ilgili olarak daha sonraları “*terk-i dünya, terk-i ukbâ, terk-i hesî, terk-i terk*” ifadeleri meşhurdur.¹⁹⁷

İbrahim b. Edhem zühdü: *farz olan zühd, fazilet gayesiyle olan zühd ve kurtuluş için olan zühd* olmak üzere üç kısma ayırır.

¹⁹⁵ Yılmaz, a.g.e., s.101-102.

¹⁹⁶ Combrinck, a.g.m., s.39.

¹⁹⁷ Yılmaz, a.g.e., s.179.

Farz olan zühd, haramlarda söz konusu olur. Fazilet icabı zühd helallerde söz konusudur. Kurtuluş için zühd de şüpheli hususlarda gösterilen zühddür.¹⁹⁸ Böylece İbrahim b. Edhem zühdü bütün halkın uygulayabileceği bir seviyede açıklamış, halkın sadece helal dairesinde kalarak da zahid olabileceğini anlatmıştır.¹⁹⁹

İbrahim b. Edhem'in gençliğinde zühd hayatına geçeceği sırada meydana gelen şu olay da kendisini bu yola yöneltmiştir: İbrahim b. Edhem Horasan'da nimet sahibi zengin biri iken bir gün sarayında etrafı seyrediyordu. Bu esnada elinde yufka ekmeği yiyen bir adam gördü. Adam ekmeği yedi, sonra da uyudu. İbrahim b. Edhem uşaklarından birine adam uyandığında kendisine haber vermelerini istedi. Uşak uyanan adamı getirdiğinde İbrahim b. Edhem ona: *"Ey adam açtın ekmeği yedin öyle mi?"* Adam *"Evet"* diye cevap verince, İbrahim b. Edhem: *"Peki doydun mu?"* diye tekrar sordu. Adam tekrar *"Evet doydum"* deyince, *"Peki sonra rahat uyuyabildin mi?"* dedi. Adam yine *"Evet"* diye cevap verdi. Bunun üzerine İbrahim b. Edhem kendi kendine, *"Nefse bu kadarı yeterken bu dünyayı ne yapayım"* dedi.²⁰⁰

İbrahim b. Edhem, zühd hayatına geçmeden önceki döneminde bir köle satın aldı. Köleye: *"Ne yer, ne içer, ne giyersin?"* diye sorduğunda, köle: *"Sen ne istersen?"* diye cevap verdi. İbrahim b. Edhem: *"Peki sen ne istersin?"* diye sorunca, köle: *"Bir köle ne ister ki?"* diye cevap verdi. İbrahim b. Edhem kendisinin Allah'ın kulu olarak nasıl davrandığını sorguladı ve bu olay zühd yaşantısını seçmesinin sebeplerinden biri oldu.²⁰¹

İbrahim b. Edhem'e göre dünyaya değer vermeyenler, ahmaklarla budalalığı, cahiller ile de cehaleti paylaşmamak için böyle davranmış, ve zahid olmuşlardır.²⁰²

İbrahim b. Edhem: *"Krallar da biz de bir şeyin ardında olduk, ancak onlar isteklerini elde edemediler, biz elde ettik"*²⁰³, *"Krallar rahatı aradılar ve bu yüzden yollarını şaşırdılar. O sultanlar, o sultan çocukları bizim içinde bulunduğumuz ölümsüz coşku ve ebedi sevincin farkında olsalardı kılıçlarını sıyırıp sahip olduğumuz bu zahmet azlığı ve hayat zevkini elde etmek için savaşırlardı."*²⁰⁴ diyerek zühdi yaşantısıyla önceki hayatını kıyaslamış ve zühd yaşantısını övmüştür.

Abbasi halifesi Ebu Cafer'e İbrahim b. Edhem: *"Dinimizi yırtıp dünyayı yamattık, fakat sonunda ne din kaldı ne de dünya"* diyerek onu uyarmıştır. Başka bir zaman da: *"Sevgilinin kin tuttuğu şeye sevgi beslemek aşkın icaplarına aykırıdır. Mevlamız dünyayı*

¹⁹⁸ el-Mekkî, a.g.e., III, 9; Zehebî, a.g.e., VII, 390.

¹⁹⁹ Bilâci, a.g.m., s.425.

²⁰⁰ Ateş, Süleyman, a.g.e., s.308.

²⁰¹ Combrinck, a.g.m., s.38.

²⁰² Ebu Nuaym, a.g.e., VIII,26.

²⁰³ Combrinck, a.g.m., s.40; Öztürk, Yaşar Nuri, *"İbrahim b. Edhem"*, Nesil Dergisi, sy.5, Şubat-1979, s.24.

²⁰⁴ Öztürk, a.y.

kötülüyor, biz ise onu övüp duruyoruz. O dünyaya kin besliyor, biz ise seviyoruz. Bu nasıl olur?”, “Dünya ürperti ve ıstırap yurdudur”²⁰⁵ diyerek dünya hayatıyla ilgili düşüncelerini belirtmiştir.

İbrahim b. Edhem zühd yaşantısında görülen hallere değil iç alemine daha çok dikkat ederdi.²⁰⁶ Onun bütün tasavvufî görüşlerinin temelinde zühd anlayışının tesiri vardır. İbrahim b. Edhem’in bütün tasavvuf anlayışı neredeyse zühd üzerine kurulu idi.²⁰⁷

B- Verâ

El çekmek, uzak durmak anlamına gelen verâ, haram ve yasak olan şeylere düşmemek ve şüpheli şeylerden sakınmak anlamına gelir.²⁰⁸ Verâ zühdün başlangıcı sayılır. Çünkü verâ şüpheliyi; zühd ise ihtiyaçtan fazlasını terktir. Verâ Kur’an ayetlerinde geçmez. Fakat hadis-i şeriflerde gerek masdar ve fiil, gerekse isim olarak pek çok defa geçmektedir. Hadislerde bu kavram genellikle haram ve şüpheli şeylerden sakınmak manasına gelir.²⁰⁹

“Verâ ehli ol, insanların en âbidi olursun”²¹⁰,

“Verâdan daha kolay ve sağlam bir yol görmedim”²¹¹, gibi hadis-i şerifler verâyı anlatmaktadır.

Şüpheli şeyleri terk manasında kullanılan verâ hakkında İbrahim b. Edhem çok yüksek seviyeye sahipti. O, verâyı şöyle tarif etmiştir: *“Verâ, şüpheli olan her şeyden vazgeçmek, fuzûlî şeyleri terk etmek ve malâyânîden uzak kalmaktır.”²¹²*

İbrahim b. Edhem’e zemzem içmek istemez misiniz denilince, *“Bir kovam olsa ondan içerdim”* diyerek başkasının kabından suç içmekten kaçınmıştır.²¹³

Seriyü’s-Sekatî, zamanlarında verâ sahibi dört kişi arasında İbrahim b. Edhem’i de saymış ve İbrahim b. Edhem’in verâ üzerinde dikkatle durduğunu, işler kendisini sıkıştırıp verâyâ riayet edemez duruma gelince de her şeyin azıyla iktifa ettiğini söylemiştir.²¹⁴

İbrahim b. Edhem; verânın, kişinin kalbinde bütün mahlukatın eşit olması, kendi günahının kişiyi diğer insanların ayıplarını görmekten engellemesi, konuşulduğunda güzel konuşulması ve her şeyden önce güzel olan Rabb’e karşı zelil bir kalp ile tamam olacağını

²⁰⁵ Öztürk, a.y.

²⁰⁶ Bilâcî, a.g.m., s.425.

²⁰⁷ Beyyûmî, a.g.m., s.974.

²⁰⁸ Yılmaz, a.g.e., s.157.

²⁰⁹ Yılmaz, a.y.

²¹⁰ İbn Mâce, *Zühd*, 24.

²¹¹ Buhârî, *Büyü*, 3.

²¹² Kuşeyrî, a.g.e., s.203.

²¹³ Kuşeyrî, a.g.e., s.205.

²¹⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s.204.

söylemiştir. Ona göre, günahlar düşünülerek Allah'a tövbe edildiğinde kalbe verâ yerleşir ve verâ için Allah'tan başkasına tamahda bulunmamak gerekir.²¹⁵

C- Takva

Kelime anlamı her hangi bir tehlikeden korunmak demek olan takva, kalbi günahlardan temizlemek ve Allah'a itaat ederek azabından sakınmaktır.²¹⁶

İbrahim b. Etdem'e göre takvanın alameti, işlediğin günahlara devamlı ağlama, şu anda işleyebileceğin konusunda korkma (ihtiyatlı olma), kötü arkadaştan uzak durma ve hayırlılarla oturup kalkmadır.²¹⁷

İbrahim b. Edhem'in anlattığı şu olay onun takvasını anlamak için önemlidir: *"Bir gece Beytu'l-makdis'te bir taşın altında gecelemişim. Gecenin bir kısmı geçince gökten iki melek indi ve biri diğerine, geceyi burada geçiren bu zat kimdir? diye sordu. Öbür melek, İbrahim b. Edhem'dir, dedi. Soruyu soran melek: Hakk Taâlâ'nın bir derece tenzil ettiği zat işte budur, dedi. Öbür melek: Neden derecesi indirildi? diye sordu. Soru sahibi melek cevap verdi: Basra'dan hurma satın almıştı. Bakkala ait hurmalardan bir hurma onun hurmaları arasına karışmış, fakat onu bakkala iade etmemişti. İbrahim b. Edhem diyor ki, bu durumu müşahede ettikten sonra hemen Basra'ya gittim, o bakkaldan yine hurma satın aldım, bir hurmayı bakkalın hurmaları üzerine düşürdüm. Tekrar Beytu'l-makdis'e geldim ve taşın altında gecelemeğe başladım. Gecenin bir kısmı geçince semâdan inen iki melekten birinin öbürüne: Gecesini burada geçiren şu zat kimdir? dediğini, öbür meleğin İbrahim b. Edhem'dir, diye cevap verdiğini ve soru soran meleğin Allah'ın derecesini yükselterek eski mevkiine iade ettiği zat budur, dediğini duydum."*²¹⁸

İbrahim b. Edhem'e göre insanın takvası şu üç durumda belli olur: Alırken, verirken ve konuşurken.²¹⁹

İbrahim b. Edhem misafir olarak kaldığı evle ilgili, *"Evin tavanı taş mıydı yoksa tahta mıydı, bize hizmet eden cariye siyah mıydı, beyaz mıydı?"* gibi sorular sorulduğunda bilmediğini söyleyerek takvasını göstermiştir.²²⁰ Ona göre nefse bağlılık, hastalık ve düşkünlüktür, oysa Allah'a bağlılık ve gûnahtan sakınmış, ruhlara şifa verir. Seni gören Allah'tan çekinirsen heva kalbinden çıkacaktır.²²¹

²¹⁵ İbn Asâkîr, a.g.e., VI, 338.

²¹⁶ Yılmaz, a.g.e., s.159.

²¹⁷ İbn Mülakkın, a.g.e., s.14.

²¹⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.202.

²¹⁹ İbni Mülakkın, a.g.e., s.14.

²²⁰ Ebû Nuaym, a.g.e., VII, 392.

²²¹ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 18.

Allah (c.c) buyuruyor ki “*Kim, Allah ve Rasûlüne boyun eğer, Rabbinden korkar ve günahlardan sakınırsa, işte o kurtuluşa ermiştir.*”²²² Bu ayette İbrahim b. Edhem’e göre takvanın insana en güzel mükâfatı getireceğine bir işaret vardır. Muttaki kullar, sorgu sual gününün o dehşetli anlarından, o korkunç baygınlıktan etkilenmeyecek, sessiz sakin bir biçimde güzel kapıya doğru yol alacaklardır.²²³ Allah Teâlâ ne güzel buyuruyor: “*Allah şüphesiz sakınanlarla ve iyilik yapanlarla beraberdir.*”²²⁴

İbrahim b. Edhem bağdaş kurup oturduğu bir sırada hatiften şöyle bir uyarı gelir: “*Meliklerin karşısında böyle mi oturursun?*” Bundan sonra takvasından dolayı bir daha asla o şekilde oturmadı.²²⁵

D- Fakr

Arapça’da fakirlik, yoksulluk ve ihtiyaçlılık gibi manaları ifade eden fakr,²²⁶ tasavvufta, kulun kendinde bir varlık görmemesi, her şeyi Hakk’a irca etmesi, şahsının, amelinin, halinin ve makamının Allah’ın lütfu olduğunu kabul etmesidir. Her şeyin gerçek sahibi Allah’tır. Bu yüzden de bütün varlıklar ona muhtaçtır.²²⁷ Nitekim Kur’an- Kerim’deki “*Ey İnsanlar! Siz Allah’a karşı fakirsiniz. Allah ise zengindir ve övgüye layıktır.*”²²⁸ ayetiyle, “*Allah ganîdir, siz ise fakirsinizdir.*”²²⁹ ayeti bu anlamdadır ve tasavvuftaki sûret fakirliğinin karşılığıdır. Bu manada şu ayet de tasavvufta önemlidir: “*Dünya hayatının zinetlerini isteyerek, gözlerini o (fakir) kimselerden ayırma. Bizi hatırlamasını kendisine unutturduğumuz ve kalbi zikrimizden gafil olan (zengin) kimselere de tamah etme.*”²³⁰ Hz Peygamber de bu dünya hayatında fakrı tercih etmiş ve şöyle buyurmuştur: “*Allah’ım! Beni miskin (fakir) olarak yaşat, miskin olarak öldür ve miskinler zümresiyle haşret.*”²³¹

Tasavvufta fakr; suret ve mana fakirliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Tasavvufta esas olan manevi fakirliktir.²³² Tasavvufî olarak fakir; Allah’tan başka hiçbir şeyi olmayan, nesi var nesi yoksa, her şeyini Allah’ın bilen, hakiki manada kendisini hiçbir şeyin sahibi

---

²²² Nur, 24/52.

²²³ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 24.

²²⁴ Nahl, 15/128.

²²⁵ Tûsî, a.g.e., s.202.

²²⁶ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınevi, İstanbul 2005, s.204.

²²⁷ Yılmaz, a.g.e., s.177.

²²⁸ Fâtır, 35/14.

²²⁹ Muhammed, 47/38.

²³⁰ Kehf, 18/28.

²³¹ Münâvî, Abdurraûf, *el-Kevâkibu’ d-Durriyye*, Kâhire 1938, I, 102.

²³² Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV Yay., İstanbul 2004, s.182.

görmeyendir.²³³ Ancak İbrahim b. Edhem'in döneminde ıstılahlar belirginleşmediği için, bu konuyla ilgili görüşleri de suret fakirliği ile ilgilidir.

Adamın biri İbrahim b. Edhem'e on bin dirhem para vermek istedi. Fakat o borç içinde olduğu halde bunu kabul etmekten kaçındı ve: “*On bin dirhemle ismimi fukarâ defterinden silmek mi istiyorsunuz? Hayır! Ben bunu yapamam*” dedi.²³⁴

Yine İbrahim b. Edhem şöyle demiştir: “*Fakirlik istedik karşımıza zenginlik çıktı. Halk zenginlik istedi, karşılıklarına fakirlik çıktı.*”²³⁵ Buradaki zenginliği manevi zenginlik olarak anlamak gerekir.

“*Bizim gibilerinin neyi eksik ki fakirlikten şikâyetçi olsun?*”²³⁶ diye düşünen İbrahim b. Edhem, yanında dört dinar bile olsa fırlatıp atmış, şeytanın paralı insanların etrafında dolaştığını düşünmüştür.²³⁷

Yine kendisine para vermek isteyen birisine “*Ben fakirden bir şey almam*” demiş, adam ben fakir değilim deyince “*Sahip olduğun maldan daha fazlasını istiyor musun?*” diye sormuş, adam “*Evet*” cevabını verince “*Fakirlerin başı sensin, çünkü şu hal fakirlik değil de nedir?*” demiştir.²³⁸

Bir keresinde de İbrahim b. Edhem gaipten bir vârid geldiği zaman “*Şu dünya hükümdarları nerede? Gelsinler de bunun ne kadar zevkli ve hızlı bir şey olduğunu görsünler, tâ ki mülklerinden âr etsinler*” demiştir.²³⁹

İbrahim b. Edhem, hayatı boyunca maddî nimetler verilerek Allah tarafından sınanmış, o her seferinde dünyayı reddetmiştir. İbrahim b. Edhem'e bir gün Belh'ten babasının öldüğünü ve mirasını alması gerektiğini bildiren bir mesaj gelmiştir. O bununla hiç ilgilenmez. Daha sonra Belh'ten gelen bir elçi miras olarak otuz bin dirhem getirir. İbrahim b. Edhem mirası kabul etmemiş ve on binini elçiye diğer kısmını da ihtiyaç sahiplerine dağıtır.²⁴⁰

E- Zikir ve Dua

Zikir; unutmamak, hatırlamak, zihinde tutmak, yâd etmek, anmak demektir. Kur'an-ı Kerim'de zikir kelimesi müştaklarıyla beraber iki yüz elli altı yerde geçmektedir. Kur'an'da

²³³ Güner, *Abdulkadir Geylânî*, s.234.

²³⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s.359; el-Mekkî, a.y.

²³⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s.361.

²³⁶ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII,32.

²³⁷ Attâr, a.g.e., s.163

²³⁸ Attâr, a.g.e.. s.152

²³⁹ Attâr, a.g.e., s.163.

²⁴⁰ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 33; Combrinck, a.g.m., s.43.

genelde lügat anlamlarına uygun şekilde, Allah'ı anmak, O'nu daima hatırdâ tutup hiç unutmamak manalarına kullanıldığı gibi, namaz ve Kur'an manalarında da kullanılmıştır.²⁴¹

“*Ey iman edenler! Allah'ı çok zikrediniz*”²⁴² ayet-i kerimesi gibi buna benzer pek çok ayet-i celîlede zikrin önemi vurgulanmıştır. Rasûlüllah amellerin en güzelinin zikir olduğunu,²⁴³ yeryüzünde Allah denildikçe kıyametin kopmayacağını²⁴⁴ buyurmuştur.

Dua; çağırarak, nida etmek, yalvarmak, yakarmak, dert ve ihtiyaçları İlâhî makama arz etmek demektir. Lisân-ı kâl ve lisân-ı hâl ile yapılır.²⁴⁵ “*Gizlice ve tazarrû yolu ile dua ediniz*”²⁴⁶ diye buyuran Allah Teâlâ, kullarını kendisine iltica etmeye çağırılmaktadır. Bazı sûfiler duanın bizatihi bir ibadet olduğunu düşünürler. Çünkü Peygamberimiz, “*Dua ibadetin iliğidir*”²⁴⁷ buyurmuştur. Bazı sûfiler de, daha faziletli olan dua mıdır, yoksa sükût ve rıza mıdır konusunda ihtilaf etmişlerdir. Kuşeyrî'ye göre bazı hallerde dua sükûtta daha üstündür, bazı hallerde de sükût duadan evlâdır. Bunlar edebe uygun olmalıdır. Kul kalbindeki işarete göre hareket eder.²⁴⁸

İbrahim'in en sık yaptığı dua şuydu : “*Allah'ım! Beni günahın aşağılık halinden itaatın izzet ve şerefine yükselt.*”²⁴⁹

İbrahim b. Edhem, bir gece deniz kıyısında namaz kılarak, tesbih çeken yüksek bir ses duymuş, sesin geldiği yere varmış, orada tesbih çeken bir melek bulmuş. Mehihiyail adlı o melek O'na, yüz defa çeken kişinin, cennetteki makamını görmeden veya makamı kendisine görünmeden ölmeyeceği şu tesbihi öğretmiştir. “*Sübhânallahid-deyyan, sübhaânallahi şedîdil erkân, sübhâne men yüzhübü bi'l-leyli ve ye'tî bi'n-nehâr, süb-hâne men la yüşğiluhû şe'nün an şe'nin, sübhânallahi'l-hannâni'l-niennân, sübhânallahi'l-müsebbahi fi külli mekân.*”²⁵⁰

İbrahim b. Edhem'in her Cuma günü sabahında ve akşamında şöyle der, şu duayı ederdi: “*Bugünümüz bayramdır ve bize şöyle dua etmemiz yazılmıştır:*

Hamîd, Mecid, Refî', Vedûd, mahlukatına dilediğini yapan Allah'ın adıyla. Allah'ım! Allah'a iman etmiş, Onunla karşılaşacağını tasdik etmiş, hüccetini itiraf etmiş, günahlarımdan istiğfar etmiş, Allah'ın Rabliğine boyun eğmiş, O'nun dışındakilerin ilahlığını inkar etmiş, Allah'a muhtaç, Allah'a mütevekkil, Allah'a tevbe etmiş, Allah'a, meleklerine, resullerine,

²⁴¹ Yılmaz, a.g.e., s.162.

²⁴² Ahzâb 33/41.

²⁴³ Tirmizî, *Daavât*, 6; İbn Mâce, *Edep*, 53.

²⁴⁴ Müslim, *İman*, 66.

²⁴⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s.352.

²⁴⁶ A'raf 7/205.

²⁴⁷ Tirmizî, *Daavât*, 1.

²⁴⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.352-353.

²⁴⁹ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 32.

²⁵⁰ el-Mekkî, a.g.e., I, 147.

Arşı'nın hamillerine, yaratılanlara ve onları yaratana kendisinden başka ilah olmayacak ve ortak kılmayacak şekilde ve Muhammed'in de O'nun kulu ve Peygamberi olduğuna, cennetin hak, cehennem hak, havzın hak, şefaatin hak, münker ve nekirin hak, Seninle karşılaşmanın hak, vaadinin hak ve kıyametin de kesinlikle gelecek olduğuna şahadet etmiş olarak sabahladım. Şahadet ederim ki Allah Teala kabirlerde olanları diriltecektir. Ben de Allah Teala'nın izniyle bütün bunlara iman ederek yaşar, bunlara iman etmiş olarak ölür ve bu iman üzere haşredilirim.

Allahım! Sen benim Rabbimsin, Sen'den başka hiç bir ilah yoktur. Beni de Sen yarattın ve ben, Senin kulunum. Gücüm yettikçe, Sana olan ahdim ve vaadim üzereyim. Allah'ım, bütün şer sahiplerinin şerrinden Sana sığınırım.

Allahım! Ben kendime zulmettim, günahlarımı bağışla. Muhakkak ki günahları Sen'den başkası bağışlayamaz. Allah'ım, bana ahlakın en güzelini göster, muhakkak ki onun en güzelini Sen'den başkası gösteremez.

Allahım, ahlakın kötüsünü de benden sav, muhakkak ki onun kötüsünü Sen'den başkası savamaz. Senin emirlerine boyun eğdim, başım üstüne. Ben, Senin için varım. Hayrın tamamı da Senin elindedir. Sana istiğfar eder, Sana tevbe ederim.

Allahım! Gönderdiğin peygamberlere iman ettim.

Allahım! İndirdiğin bütün kitaplara iman ettim.

Allahım! Efendimiz Muhammed'e, onun yakınlarına salat ve selam et. Bu salat sözü, konuşmamın başı ve sonudur.

Allahım! Peygamber ve resullerinin hepsine salat ve selam et. Amin ya Rabbe'l-alemin.

Allahım! Bizi onun havzına getirt, onun kadehinden soğuk ve hoş bir içecek içirt de ondan sonra bir daha susamayalım. Bizi onun zümresinde haşret, yardımsız ve pişman, ahdi bozan, fitneye düşürülen, kuşkuya kapılan, sapıtan ve gazap edilenler olmaktan kuru.

Allahım! Beni dünyanın fitnelerinden muhafaza et ve sevdiğin ve razı olduğun amellerde muvaffak kıl. Halimi İslah et. Beni dünya hayatında ve ahirette kavli-i sabit ile sebatkâr kıl. Zulmetsem de beni saptırma. Seni tesbih ederim, Seni tesbih ederim.

Yâ 'Alî, yâ Azim, yâ Rahîm, yâ Aziz, yâ Cebbar!

Bütün semavatın tesbih ettiği Allah her türlü noksandan münezzehtir. Dağların sesleriyle, denizlerin dalgalarıyla, balıkların lisanlarıyla, gökyüzündeki yıldızların ışıklarıyla, ağaçların kökleriyle ve yapraklarıyla, yedi kat gök ve yedi kat yerin ve bunlarda var olan bütün

canlıların tesbih ettikleri Allah, her türlü noksandan münezzehtir. Seni tesbih ederiz, Seni tesbih ederiz, yâ Hayy! yâ Halîm! Seni tesbih ederiz ki Sen'den başka ilah yoktur ve teksindir ortağın yoktur, can verir, can alırsın. Hâlbuki Sen daima dirisin, asla ölmezsin. Hayır tamamen elindedir ve Sen her şeye güç yetirensin.”²⁵¹

İbrahim b. Edhem, Basra çarşısında gezinirken kendisine Allah-u Teâlâ'nın duaları kabul edeceğini söylediğini ama yaptıkları niyazların kabul olmadığını söyleyen halka şöyle demiştir. *“Ey Basralılar! Sizin kalpleriniz on şeyde iflas edip kurumuştur. Ölü kalplerle yapılan dua hiç kabul edilir mi? Evvela, Allah'ı bildiniz, ama hakkını yerine getirmediniz. Sonra Allah'ın kitabını okudunuz, ama uygulamadınız. Üçüncü olarak, peygamberi sevdiğinizi iddia ettiniz, ama onun sünnetini terk ettiniz. Dördüncü olarak şeytana düşman olduğunuzu söylediniz, ama onun kuyruğundan ayrılmadınız. Beşinci olarak, cenneti istiyoruz dediniz ama cennet için çaba göstermediniz. Altıncı olarak, ateşten korkuyoruz dediniz, ama günahlara battınız. Yedinci olarak, 'ölüm hak, elbet olacak' dediniz, ama hazırlığınızı yapmadınız. Sekizinci olarak, kardeşlerinizin ayıbıyla uğraşıyorsunuz, ama kendinizi unuttunuz. Dokuzuncu olarak Rabbinizin nimetleri içinde yüzüyorsunuz, ama şükretmiyorsunuz! Son olarak da, devamlı ölü defnediyorsunuz, ama ibret alıp bir lahza düşüneniniz yok.*”²⁵²

F- Sohbet ve Uhuvvet

Sohbet; arkadaşlık, müsahiplik, dostluk, ahbaplık, yoldaşlık ve müritlik manasına gelir.²⁵³ Kur'an-ı Kerim'de; *“Ey iman edenler! Allah'tan korkun, sadık ve salih kimselerle beraber bulunun”* şeklinde buyrulmaktadır.²⁵⁴ Yine Hz Peygamber'in; *“Mü'min mü'minin aynasıdır”*²⁵⁵ hadis-i şerifi, insanın beraber bulunduğu kişilere dikkat etmesi gerektiğini hatırlatır. Sohbet arkadaşların iyiliği kadar onlara davranış şekli de önemlidir. Sufiler bunlara çok dikkat etmişler ve davranış şekillerini derecelere ayırmışlardır.²⁵⁶

Sufilerin sohbet adabında muhataplarına göre davranmak, en çok üzerinde durdukları hususlardan biridir. İhtiyarlara karşı son derece hürmetli, dost ve akranlarına karşı gayet samimi, küçüklere karşı da şefkatlidirler. Sohbet başka birinin gıybetini yapmak veya ona ihanette bulunmak yahut başka birinin söz ve davranışlarını red ve inkar konusu yapmak caiz

²⁵¹ el-Mekkî, a.g.e., I, 251-253; Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 38.

²⁵² Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 15.

²⁵³ Cebecioğlu, a.g.e., s.577.

²⁵⁴ Tevbe 9/19.

²⁵⁵ Ebû Dâvûd, *Edep*, 49.

²⁵⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s.382.

değildir. Sohbet sırasında üstünlük taslayan ve kendisini büyük gören kibir sahibi için yalnızlık sohbetten daha iyidir.²⁵⁷

İbrahim b. Edhem'in dostluk ilişkilerinde esas olan Allah rızası ve îsârdı. Buna en güzel örnek şu olaydır; İbrahim. b. Edhem arkadaşlarından bir toplulukla bulunuyordu. Kendisi gündüzleri kazandığını onlara sarf ederdi. Bunlar oruçlu olarak akşamları bir yerde toplanırlardı. İbrahim b. Edhem ise işinden geç dönerdi. Bir akşam arkadaşları aralarında şöyle konuşmuşlardı: Gelin bu akşam iftar yemeğini onu beklemeden yiyelim, belki bundan sonra daha erken gelir. Kararlarını tatbik ederek iftar ettiler ve uyudular. İbrahim işinden döndüğü zaman onları uyur vaziyette buldu: "*Zavallılar, galiba yiyecek bir şey bulamadılar, aç yattılar*" diye düşündü. Gitti, un getirdi, hamur yoğurdu, ateş yaktı ve ekmek yaptı. Arkadaşları uyanınca İbrahim'in yanağını ve yüzünü toprağa koyarak ateşe üflerken gördüler ve: Bu ne böyle? diye sordular. "*Galiba, iftar yapacak bir şey bulamadınız da ondan uyudunuz, diye düşündüm. Onun için uyanacağınız zamana kadar ekmeği yetiştirmek istemiştım.*" dedi. Arkadaşları birbirinin yüzüne bakarak: "*Bakın biz ona ne yaptık, o bize nasıl muamele etti.*" dediler.²⁵⁸

"*Eşin dostun az olsun*"²⁵⁹ diyen İbrahim b. Edhem, edinilen dostların seviyesine ve kişiliğine dikkat edilmesi yönünde çevresindekileri uyarmıştır. "*İnsanlarla oturup kalkmaya muhabbet dünyaya bağlılıktan kaynaklanır, Allah'ı dost, insanları da kendilerinden çekinmen gereken şeyler bil.*"²⁶⁰ diyerek dostluk konusunda da titiz olunması gerektiğini hatırlatmıştır.

İbrahim b. Edhem kendisine biri arkadaş olmak istese, onları denemek için üç şart koşardı: "*Ben hizmet edeceğim, ezanı ben okuyacağım, arkadaşların ellerine geçen ve Allah tarafından ihsan edilen dünyalık üzerinde onlar gibi tasarrufta bulunacağım.*" Bir gün dostlarından biri: "*Benim buna gücüm yetmez*" dedi. İbrahim b. Edhem: "*Samimî itirafın çok hoşuma gitti.*" diyerek dostluk ve arkadaşlıkta samimiyet ve dürüstlüğe verdiği önemi vurgulamıştır.²⁶¹

İbrahim b. Edhem kardeşlik ve dostluk konusunda çok hassas ve fedakârdı. Hasta olan bir arkadaşı için elinde ne varsa satmış ve onu omzunda taşıyacak kadar fedakârlık göstermiştir.²⁶² Leziz şeyleri kendisi yemez, dostlarına ikram ederdi.²⁶³

---

²⁵⁷ Hucvirî, a.g.e., s.485.

²⁵⁸ Attâr, a.g.e., s.156; Kuşeyri, a.g.e., s.384; Combrinck, a.g.m., s.41.

²⁵⁹ Öztürk, a.g.m., s.26.

²⁶⁰ Öztürk, a.y.

²⁶¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.384; Serrâc, a.g.e., s.184; Attâr, a.g.e., s.156; Combrinck, a.g.m., s.40.

²⁶² İbn Mülakkın, a.g.e., s.10; Combrinck, a.g.m., s.41.

²⁶³ Zehebî, a.g.e., VII, 391; İbn Asâkîr, a.g.e., VII, 309.

O, biriyle arkadaşlık ettiğinde eğer o kimse kötü bir söz söylese onu derhal terk ederdi.²⁶⁴ Adamın biri İbrahim b. Edhem'e arkadaş olmuştu. Ondan ayrılacağı zaman: Şayet bir ayıp ve kusur gördüysen beni uyar, dediğinde İbrahim b. Edhem: "*Sende ne bir ayıp, ne de bir kusur gördüm. Çünkü sana sevgi gözü ile baktım. Onun için sende gördüğüm her şey hoşuma gitti, ayıplarını başkasından öğren*" demiştir.²⁶⁵ Buna rağmen İbrahim b. Edhem, dostlarını özellikle dini konularda eleştirir, onların hatalarını düzeltmeye çalışırdı.²⁶⁶

İbrahim b. Edhem'in bu davranışı sünnete de uygundur. Çünkü Enes b. Malik'ten şöyle bir rivayet nakledilmiştir: "*Yirmi yıl Rasulü Allah (sav)'in sohbetinde bulunmuş ve O'na hizmet etmişim. Vallahi bir kire bile 'Öf' bile demedi. Yaptığım bir işten dolayı katiyen; 'Niçin bunu böyle yaptın?' ya da yapmadığım bir iş için 'Niçin yapmadın?' demedi.*"²⁶⁷

Fırtınalı bir gecede harab bir camide uyuya kalmış üç kişiyi gören İbrahim b. Edhem, onların üşümemesi için kapıya gerilmiş ve bu şekilde sabaha kadar beklemiştir.²⁶⁸ Mekke'de amcasının katilini gördüğü sırada içinde intikam duygusunu hisseder etmez o adamı selamlamış ve ona yemek ikram etmiştir.²⁶⁹ İbrahim b. Edhem kendisine hakaret eden kimselere bile yardım etmiştir. Bir gün bir adam kendisine hakaret edince, o kişiye şu cevabı vermiştir: "*Ben şu anda yedi şey yaparak sevap kazandım. Çünkü sana cevap vermedim, sana serzenişte bulunmadım, sana buğzetmedim ve kin tutmadım. Allah'a senin hakkında şikâyette bulunmadım, senin için dua ettim. Senin cevabını beklemeden seni selamladım. Eğer cennete gidecek olursam sensiz gitmeyi reddederim.*"²⁷⁰

İbrahim b. Edhem, öğrencileri için de çalışmış ve kazandığı parayı onlar için harcamıştır. Yine satıcılık yaptığı zamanlarda, kendisinden alışveriş yapan kişi şayet ihtiyaç içinde olan biri ise ondan da para almamıştır.²⁷¹ İbrahim b. Edhem'in çalışıp kazandıklarını Mekke'deki mücavirlere sadaka olarak dağıttığı kaynaklarda geçmektedir.²⁷²

G- Mücâhede ve Riyazet

Mücâhede lügatta; cihad, cenk ve harp etmek, çekişmek, cehd ve gayret sarf ederek çalışmak, temrîn etmek gibi manalara gelir. İstılahta ise; nefis ile savaşmak demektir. Cihad-ı

²⁶⁴ el-Mekkî, a.g.e., I, s.337.

²⁶⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s.483; Attâr, a.g.e., s.157.

²⁶⁶ Zehabî, a.g.e., VII, 392; Combrinck, a.g.m., s.42.

²⁶⁷ Buhârî, *Edep*, 13.

²⁶⁸ Combrinck, a.y.

²⁶⁹ Combrinck, a.y.

²⁷⁰ Combrinck, a.y.

²⁷¹ Combrinck, a.g.m., s.41.

²⁷² Rûmî, Eşrefoğlu (v.874/1470), *Müzekki'n-Nüfus*, hz. Abdullah UÇMAN, s.113, İnsan Yay., İstanbul 1996.

ekber denilen en büyük savaş da budur.²⁷³ Yani insanın nefsinin arzularına, kötü isteklerine ve şeytanın hilelerine karşı direnip savaşmasıdır.²⁷⁴

Tasavvufta mücâhedenin önemli bir yeri vardır. Kuşeyrî'ye göre mücâhede sahibi olmayanlar tasavvuf yolunun kokusunu bile koklayamayacaklardır. Yüce Allah: “*Bizim için mücâhede edenleri doğru yollarımıza iletiriz. Şüphesiz ki Allah ihsanda bulunanlarla beraberdir.*” buyurmuştur.²⁷⁵

Hız Peygamber henüz risâletle vazifelendirilmeden önce yalnız başına tefekküre dalar ve belli bir süre uzlet hayatı yaşardı. Hz. Âişe'nin rivayet ettiği ve Rasûlullah'ın peygamberliğinden önceki hayatından bahseden bir hadis-i şerifte geçtiğine göre Hz. Peygamber'e “*tahannüs*” (uzlete çekilip ibadetle meşgul olmak) sevdirmiştir.²⁷⁶ Bu rivayete göre Hz. Peygamber senenin belirli günlerinde Hıra mağarasına çekilir, yanına aldığı az bir azıkla yetinerek oradaki vaktini tefekkür ve tezekkürle geçirirdi. Buradan, zühd hayatının Hz. Peygamber'in yetişmiş olduğu İslam öncesi cahiliye yaşantısında da mevcut olduğu, bazı kimselerin tenhaya çekilip ibadetle meşgul oldukları sonucu çıkarılabilir. Nitekim bu ibadetin özellikle Ramazan ayında yapıldığı, bunu yapanlara el-hanîf denildiği, Ramazan ayının İslam'dan önce de ibadete hasredilen bir ay olduğu çeşitli kaynaklarda zikredilmiştir.²⁷⁷ Hz. Peygamber de resul olarak görevlendirilmezden önce hanîfler gibi Rabbini anar, oruç ve namaz gibi İbrahim dininden kalma bir takım ibadetleri yapardı. Onun bu zâhidâne yaşantısını, yoğun ibadetini ve derin Allah sevgisini görenler, “*Muhammed Rabbine âşık oldu*” şeklinde yorum yapmışlardır. Böylece Hz. Peygamber vahiy almaya hazır hale gelmiştir. Hz. Peygamber'in peygamberlikten birkaç yıl önce tahannüs şeklinde başlayan ibadeti, bütün hayatı boyunca artarak devam etmiştir. Çünkü Rabbi ona, gecelerinin büyük bir bölümünü ibadetle, zikirle, Kur'an okumakla geçirmesini emretmiş²⁷⁸ ve bu emrini her fırsatta pekiştirmiştir.²⁷⁹ Hz. Peygamber'in etrafındaki sahabelerinin anlattıklarından, onun bu halinin zühdî hayatına ve takva yönüne işaret ettiğini anlıyoruz.²⁸⁰

İbrahim b. Edhem'e göre bir kimse şu altı adet sarp yolu ve çetin engeli aşmadıkça salih insanlar derecesine ulaşamaz: “*Birincisi; nimet kapısını kapatıp şiddet ve sıkıntı kapısını açacak, ikincisi; izzet (şan ve şöhret) kapısını kapatıp zillet kapısını açacak, üçüncüsü; rahatlık*

²⁷³ Kuşeyrî, a.g.e., s.193.

²⁷⁴ Yılmaz, a.g.e., s.196.

²⁷⁵ Ankebût 29/62.

²⁷⁶ Buhârî, *Bed'u'l-Vahy*, 1.

²⁷⁷ Bu kaynaklardan bazıları için bkz: Sarıçam, İbrahim, *İslam'ın Evrensel Mesajı*, DİB Yay, Ankara2004, s.56,81.

²⁷⁸ Müzzemmil, 73/1-8.

²⁷⁹ İsrâ 17/79; Müzzemmil, 73/20.

²⁸⁰ Ateş, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 2004, s.11, 22; Küçük, a.g.e., s.39.

kapısını kapatıp cehd ve gayret kapısını açacak, dördüncüsü; uyku kapısını kapatıp uykusuzluk kapısını açacak, beşincisi; zenginlik kapısını kapatıp fakirlik kapısını açacak, altıncısı; emel (tûl-ı emel) kapısını kapatıp ölüme hazır olma kapısını açacak.”²⁸¹

Mücâhede ve riyâzet birbirine yakın anlamda iki kavramdır. Mücâhede nefsi iyiliğe zorlamak; riyâzet de nefsi bu işe alıştırmaya çalışmaktır. İşin başı mücâhede, devamı riyâzet, nihayeti de müşahededir. Mücâhede ve riyâzetin üç esası vardır: Açlık (cû') ve az yemek (killet-i taam), az uyumak (killet-i menâm) ve az konuşmak (killet-i kelim). Son dönemlerde buna çile ve erbaîn de eklenmiştir.²⁸²

1- Açlık ve Az Yemek

Açlık, sûfilerin en önemli vasıflarından biridir. İnsanın nefsini azdıran şeylerin başında tokluk gelir. Bu yüzden mutasavvıflar, yemeğin insanın kendisini taşıyacak kadar olmasını, insanın taşımak zorunda kalacağı bir dereceye ulaşmamasını şart koşarlar.²⁸³

Nitekim Peygamberimiz (sav) bu konuyu: “*İnsanoğlu karnından daha şerli bir kap doldurmamıştır. İnsana belini doğrultacak birkaç lokma yeter*”²⁸⁴ buyurmuştur.

İbrahim b. Edhem de doyasıya yemek yememiş, açlık kalbi yumuşatır diye düşünmüş²⁸⁵ ve günlerinin çoğunu oruçlu geçirmeye çalışmıştır. Leziz şeyleri kendisi yemez, dostlarına ikram ederdi. Kendisi de ekmek yer, su içerdi.²⁸⁶ “*Yeme-içmenin terkinden bir sevap kazanacağımı ummuyorum. Zira onlara karşı zaten bir iştah duymuyorum*”²⁸⁷ demiş ve hiçbir zaman acıkmadan sofraya oturmamıştır.²⁸⁸

Bir gün bir arkadaşına para vermiş, yağ, bal ve et al demiş. İbrahim b. Edhem leziz şeyleri yemediği için bu kadar güzel şeyi İbrahim b. Edhem’in nasıl yiyeceğini hayretle soran arkadaşına: “*Bulunca adam gibi yeriz, bulamayınca da sabrederiz*” cevabını verse de, o daima az yemiş, adeta ruhsuz bir ceset gibi dolaşmıştır.²⁸⁹ Az yediği için bir abdestle on beş vakit namaz kıldığı rivayetler arasındadır.²⁹⁰

“*Şu ana-babalardan daha zararlısı yoktur ki, çocuklarına maddi ve manevi eğitim vermeden en güzel yiyecekleri yedirip en rahat giyecekleri giydirirler. Bu ana-babalar öldüğü*

²⁸¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.194; Attâr, a.g.e., s.160-161.

²⁸² Yılmaz, a.g.e., s.192.

²⁸³ Kuşeyrî, a.g.e., s.230; Yılmaz, a.g.e., s.193.

²⁸⁴ Tirmizî, *Zühd*, 48.

²⁸⁵ İbn Asâkîr, a.g.e., VII, 296.

²⁸⁶ Zehebî, a.g.e., VII, 293; İbn Asâkîr, a.g.e., VII, 309.

²⁸⁷ Öztürk, a.g.m., s.25.

²⁸⁸ Combrinck, a.g.m., s.40.

²⁸⁹ Şa'rânî, a.g.e., s.70.

²⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., s.37; İbn Asâkîr, a.g.e., s.301.

*zaman o çocukların bazıları hırsızlığa meyleder, bazıları da başkalarına zarar verir”*²⁹¹ diyen İbrahim b. Edhem Hz Peygamber’in, anne-babanın çocuğuna bırakacağı en güzel hediyeğin güzel ahlak olduğunu bildiren hadis-i şerife de bu anlamda telmihte bulunmuştur.

2- Az Uyumak

Tasavvuf yolunun yolcusu kişiler az uyurlar. Az uyumak bütün sûfilerin tasavvufta gerekli gördüğü kuraldır. Nitekim Kur’an’da geceleyin sıcak yataklarından kalkıp, Rablerine korku ve ümitle dua edenler,²⁹² seher vakitlerinde uyumayıp istiğfar edenler,²⁹³ gecenin pek azında uyuyup sabahın erken saatlerinde istiğfar edenler²⁹⁴ övülmüştür. Mutasavvıflar, yeme ve uykunun zaruret miktarı olması sayesinde gayb sırlarının açılacağını belirtirler.²⁹⁵

İbrahim b. Edhem’i anlatan kişiler onun geceleri uyumadığını, ağlayarak istiğfar ettiğini söylerler.²⁹⁶

3- Az Konuşmak

Az konuşmak hatta hiç konuşmamak tasavvufî esaslardan biridir. Peygamber’imize Ukbe b. Amr: “*Kurtuluş nedir?*” diye sormuş, Rasûlüllah da “*Dilini tut evin geniş olsun, günah ve hatana ağla*” buyurmuştur.²⁹⁷

Samt olarak ifade edilen susmak, sükût etmek, konuşmamak bütün mutasavvıfların şiarlarından. Az konuşanın her yerde itibarı vardır. Çünkü konuşmak insanın kişiliğini belli eder. Çok konuşulduğunda gıybet, yalan ve malâyânî şeyler konuşmak gibi durumlar ortaya çıkar.

İbrahim b. Edhem’e göre alimin sükutu, şeytana konuşmasından daha ağır gelir. Çünkü o, sükut ettiği zaman hilm ile susar, konuştuğunda ise, ilim ile konuşur. İşte bu sebeptendir ki ‘*Sükut, alimin süsü, cahilin örtüsüdür.*’ denilmiştir.²⁹⁸ İbrahim b. Edhem sükutu da bir ibadet saymış ve şöyle demiştir: “*İbadet tefekkürden ibarettir. Bunu, zikir dışında susmak izler.*”²⁹⁹

İbrahim b. Edhem'e birisinin nahiv bilgisi öğrendiğini söyledikleri zaman, İbrahim b. Edhem o kişinin önce susmayı öğrenmesi gerektiğini söylemiştir.³⁰⁰

---

²⁹¹ Combrinck, a.g.m., s.41.

²⁹² Secde 32/16.

²⁹³ Âl-i İmrân 3/17.

²⁹⁴ İnsan 76/26.

²⁹⁵ Yılmaz, a.g.e., s.194.

²⁹⁶ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, s.17.

²⁹⁷ Buhârî, *Hudûd*, 19; Tirmizî, *Zühd*, 60.

²⁹⁸ El-Mekkî, a.g.e., II, 84.

²⁹⁹ Öztürk, a.g.m., s.27.

³⁰⁰ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 16.

İbrahim b. Edhem, konuşmanın ahmak insanın budalalığını, akıllı ve işini bilen insanın becerikliliğini ortaya koyduğunu düşünür. Sükûtta nasibini alan kişinin bunu ganimet bilmesi gerektiğini, çünkü o kişinin dilin getireceği nice âfetlerden korunmuş olduğunu söylerdi.³⁰¹ İbrahim b. Edhem bir kere yemeğe davet edilmişti, meclise gidip oturunca gıybet edilmeye başlandığını görünce: “*Âdetimize göre et, ekmekten sonra yenilir, oysa siz et yemekle işe başladınız.*” diyerek topluluğu uyarı, bazı rivayetlere göre de orayı terk etmiştir.³⁰²

İbrahim b. Edhem, başından geçen şöyle bir olayı anlatmıştır: “*Dağ üstünde bir kulübede çile dolduran bir rahibe rastladım. Rüzgar estikçe kulübesi sağa sola sallanıyordu. Ona seslendim fakat cevap vermedi. Bunun üzerine tekrar seslendim. Yine cevap vermedi. Bu defa ben: “Seni bu çilehaneye hapseden aşkına cevap ver” dedim. Başımı dışarı çıkarıp şöyle dedi: “Neden bağıryorsun. Beni ehil olmadığım bir vasıfla andın, bana rahip dedin.” Bunun üzerine ben: “Evet sen gerçekten bir rahip değilsin. Çünkü rahip, Allah’tan korkandır. Sen nedin?” diye konuştum. “Ben hapishane bekçisiyim, gardiyanım. Bir canavarı mahpus tutuyorum” dedi. “Neymiş o canavar?” deyince şu cevabı verdi: “Dilim. Dilim en zararlı canavar.”³⁰³*

H- Muhabbet

Muhabbet, aşk, sevgi demektir. Muhabbetullah, Allah sevgisidir. Tasavvufta muhabbetin hakikati, her şeyini sevdiğine bağışlayan, kendine de sende olan hiçbir şeyi bırakmamandır.³⁰⁴ İlk sûfler genellikle “*Allah sevgisi*” tabirinin kullanmışlardır. “*Allah aşkı*” tabiri ise hicrî dördüncü asırda ortaya çıkmış ve ancak altıncı asırdan sonra umumileşmiştir.³⁰⁵

İbrahim b. Edhem’in Allah’a olan sevgi ve muhabbetinin derecesi öyle yüksekti ki bir gece Allah’ı yüz yirmi kez gördüğünü, O’na yetmiş mesele sorduğunu, dört meseleyi halka açıkladığını, halk itiraz edince diğerlerini açıklamadığını söylemiştir.³⁰⁶

İbrahim b. Edhem’in Allah’a karşı olan sevgisinin derecesini gösteren bir başka örnek de onun şu duasıdır: “*Yâ Rab! İyi biliyorsun ki cennet benim gözümde bir sinek kanadı kadar bile değer taşımamaktadır. Beni zikrine yoldaş et, sevginle rızıklandır ve sana yalvarmayı bana nasip et de cennetini kime dilersen ona ver.*”³⁰⁷

³⁰¹ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 20.

³⁰² Kuşeyrî, a.g.e., s.215.

³⁰³ Öztürk, a.g.m., s.24.

³⁰⁴ Cebecioğlu, a.g.e., s.405.

³⁰⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s.405.

³⁰⁶ el-Mekkî, a.g.e., III, s. 223.

³⁰⁷ Öztürk, a.g.m., s.26.

İbrahim b. Edhem şöyle anlatmıştır: “Bir gün Rabbim'e hitaben şöyle dedim: “*Ey Rabbim, eğer sevdiğilerinden birine, Sana kavuşmasından önce kalbini teskin edecek bir şey verdiysen, bana da aynısını ver. Bu kaygı bana zarar veriyor.*” O gece rüyamda şunu gördüm. Allah Teala, beni huzurunda durdurdu ve şöyle buyurdu:

“*Ey İbrahim! Ben'den, kavuşmamızdan önce kalbini teskin edecek bir şey istemekten utanmadın mı? Şevk ve özlem sahibi, sevdiğine kavuşmadan huzur bulabilir mi? Seven biri, kendini özleyenden başkasından rahatlık umabilir mi?*” Bunun üzerine şöyle dedim:

“*Ey Rabbim! Senin muhabbetinle aklımı kaybettim ve ne dediğimi bilmez oldum. Beni bağışla ve nasıl demem gerektiğini bana öğret.*” O zaman şöyle buyurdu:

“*De ki: Allah'ım, beni kazandan razı ve imtihanına karşı sabırlı kıl. Beni, nimetlerine şükretmeye alıştır.*”³⁰⁸

İbrahim b. Edhem'e göre kullar, Allah sevgisini anlayabilseydi az içer, az yer, az giyer ve çok az hırslı olurlardı. Zira melekler Allah'ı gerçekten sevdiler, sadece O'na taptilar. Hatta onlardan bir kısmı yaratıldığından bu yana kıyam halinde, bir kısmı rükûda, başka bir bölümü de secdede olarak ibadetine devam ediyorlar. Onlar kendilerini tamamen Allah'a adadıkları için ne sağa ne sola bakarlar.³⁰⁹

I- İlim-Amel-Mü'min

Diğer İslamî ilimlerde olduğu gibi tasavvufta da ilmin gayesi Allah'a giden ve gitmeyen yolları tespit ederek, O'nun rızasına uygun işler yapmaya çalışmaktır. Tasavvufta bu kısaca “*ilim billah*” diye ifade edilir. Tasavvufta kastedilen ilim, nefis ve hevâya galip gelerek sahibini hayırlı amellerin yollarına sülûk ettiren, halk kapısını kapayarak en büyük kapı olan Hak kapısını açan ilimdir.³¹⁰

İlim şan ve şöhret için değil, bildiklerimizi günlük hayata yansıtmak için olmalıdır. İbrahim b. Edhem için ölçü, bilinenle amel etmektir. “*Bildiğinle amel etmiyorsan ne diye bilmediğini öğrenmeye çalışıyorsun*”³¹¹ görüşünde olan İbrahim b. Edhem, tasavvufî ilimlerin dışında Ebû Hanîfe'den zahirî ilimler de okumuştur. Hadis ilmine de rivayet ettiği hadislerle katkıda bulunmuştur.

³⁰⁸ el-Mekkî, a.g.e., III, s.202.

³⁰⁹ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, s.46.

³¹⁰ Gürer, a.g.e., s.223.

³¹¹ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 26; Combrinck, a.g.m., s.39.

Süfyan es-Sevrî'ye; “*Ne kadar da çok ilme sahip olsan da yine de yakîne muhtaçsın*”³¹² diyerek sadece ilmin yeterli olmadığını, delillerle değil iman gücüyle apaçık görmenin ve kalbî itminanın önemini göstermiştir. Yine İbrahim b. Edhem Süfyan es-Sevrî'ye yazdığı bir mektubunda şöyle demiştir: “*Ne istediğini bilen gayreti verimli, işi kolay olur. Gözünü başını boş bırakanın kederi çoğalır. Emelini uzun tutanın ameli çirkinleşir. Dilini kontrolsüz bırakan kendi kendini katleder.*”³¹³

Hiçbir zaman yaptığı ibadete güvenmeyen, ibadetlerinin bir paçavra gibi yüzüne atılmasından korkan İbrahim b. Edhem; “*Konuşurken hata yapmadığımız halde irabına dikkat ederiz, amellerde hata yaparız fakat hiç irabına bakmayız*”³¹⁴ diyerek konuya can alıcı bir noktadan bakmıştır. Dünyada insana ağır gelen amel ne ise ahirette de terazide o amelin daha ağır basacağını düşünmüştür.³¹⁵ Nefsini ezip bol bol hayırlı amel edene öbür âlemde bol bol ecir verileceğini bu dünyadan ahirete amelsiz gidenin öbür âlemde iki elinin boş kalacağını söylemiştir.³¹⁶ İbrahim b. Edhem'e göre, cihad eden, umre yapan, hacca giden, oruç tutan, namaz kılan, gece ibadetini sürekli aksatmayan kişi, insanlara ihtiyacı olmayan kişidir.³¹⁷ Haklı olan, tek de olsa az ve güçsüz sayılmamalı, haksız ve batıl olan ise yüzlerce de olsa güçlü görülmemelidir.³¹⁸

İbrahim, b. Edhem'e göre iblisin en ağırına giden adam, sabırlı yumuşak ve tecrübeli olan âlimdir. Konuştuğunda ilmiyle konuşur. Sustuğunda ise vakarı ve hilmiyle susar. Âlim sıfatını yüklenen insan, büyük bir sorumluluk altındadır. Onu ilimden uzaklaştıran şey ilmin nedenli faziletli ve yüksek olduğunu bilmeyişi değil, ilmin kadr-u kıymetini bilmeyenlerle yana ilim aramaktan kaçınmasıdır.³¹⁹

İbrahim b. Edhem'e göre kalplerimiz üç tür örtüyle perdelenmiştir. Bu perdeler kaldırılmadıkça, yakın kula açık kılınmayacaktır: *Varlığa sevinmek; yitirilene üzülmek ve övülmekten mutlu olmak.* Varlığa sevindiğinizde hırslısınız demektir. Hırslı kimse ise, mahrumdur. Yitirilene üzüldüğünüzde ise kırgınsınız demektir. Kırgın ise azaba uğratılır. Övgüden hoşlandığınızda ise, kibirlisiniz demektir. Kibir ise amelleri boşa çıkarır.³²⁰

İbrahim b. Edhem Ramazan ayında arkadaşlarıyla beraber ekin biçerken ona : “*Ey Ebu İshak! Şehre gelsen de bizimle son on günü şehirde tutsan. Böylece kadir gecesini de*

³¹² Attâr, a.g.e., s.153-155.

³¹³ Öztürk, a.g.m., s.26.

³¹⁴ El-Mekkî, a.g.e., II, 118; İbn Asâkir, a.g.e., VII, 313; İbn'ül-Cevzî, a.g.e., s.138.

³¹⁵ Attâr, a.g.e., s.155; Şa'rânî, a.g.e., s.29.

³¹⁶ Şa'rânî, a.y.

³¹⁷ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 13.

³¹⁸ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 16.

³¹⁹ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 26-27.

³²⁰ El-Mekkî, a.g.e., II, 378; Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 32; Atâr, a.g.e., s.153; Combrinck, a.g.m., s.42.

beraber idrak ederdik." diyen arkadaşlarına "Burada kalın ve işinizi iyi yapın! Sizin için her gece Kadir gecesidir"³²¹ diyerek insanın yapmakla yükümlü olduğu görevin ibadet kadar değerli olduğunu göstermiştir. İbrahim b. Edhem'e Hz Ali ve Muaviye hakkında bir soru sordukları zaman, o: "Nefsini bilen nefsiyle, Rabbini bilen Rabbiyle meşgul olur. Size ne şundan bundan"³²² diyerek herkesin kendisine lazım olacak şeyle ilgilenmesi gerektiğini söylemiştir.

Bir adamı tanımak için onun kalbinin Allah'a mı yoksa insanların ona vaat ettiği şeye mi daha çok bağlı olduğuna bakmak gerektiğini söyleyen İbrahim b.Edhem'e göre, Allah'ın huzurundan kovulmanın alameti o kişiyi şu durumda görmektir: Allah'a itaatten uzaklaşmış, kalbi o itaatten gafil, günaha dalmış ve ona alışmış dünyaya aşırı istekli, ahireti unutmuş meşguliyeti sadece midesi ve ferici olmuş, dünyada hiç imtihan geçirmemiştir. Bu şekilde olan bir kimse Allah'tan uzaklaştırılmış ve Allah da onun yaptığı hizmetten razı değildir.³²³

İbrahim b. Edhem'e göre, Allah Teâlâ kendisi için yolculuğa çıkan kuluna acır. Her gün ona rahmet ve şefkat nazarıyla bakar. Böyle bir yolcunun Rabbine en yakın olduğu an, ilk ayrılık anıdır.³²⁴ Yine ona göre, Mümin bir kul Allah indinde öylesine itibarlıdır ki, eğer samimi bir kalb ile dağa 'sarsıl' dese dağ sallanır.³²⁵

İbrahim b. Beşşâr, İbrahim b. Edhem'le ilgili olarak başından geçen şöyle bir olayı anlatmıştır: *İbrahim b. Edhem'le Trablus'a doğru yola çıktık. Yanımda sadece küçük bir somun vardı. Bir dilenci onu bizden yolda istedi. İbrahim b. Edhem somunu ona vermemi istedi. Ben biraz şaşırarak duraksadım. Bunun üzerine "Sana ne oluyor dilencinin istediğini versene" dedi. Bende o somunu ona verdim. O şöyle dedi: "Yarın (ahrette) hiç ummadığın durumlarla karşılaşacaksın. Onun için bugünden ona hazırlık yap. Bugün harcadıklarını değil, yarın için yaptığın iyilikleri orada bulacaksın. Rabbinin emrinin (ecelin) ne zaman seni bulacağını da bilmiyorsun."* İbrahim b. Edhem'in böyle konuşması beni ağlattı. Ve dünyanın değerini gözümde küçülttü. İbrahim b. Edhem benim ağladığımı görünce: "İşte bu şekilde ol" dedi³²⁶

³²¹ Ebu Nuaym, a.g.e., VII, 378; Combrinck, a.g.m., s.40; Ziyâb, Edib Nâyif, "Mevkîfu İbrahim b. Edhem ve Şakîku'l-Belhî mine'l-Fakr ve Kesbi'r-Rızk", Dirâsât: el-Ulûmu'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye", Amman 1998, c.XXV, sy.2, s.340.

³²² Öztürk, a.g.m., s.25.

³²³ İbn Mülakkın, a.g.e., s.14.

³²⁴ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 23.

³²⁵ Attâr, a.g.e., s.166.

³²⁶ İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman Ali (v.597), *Kitâbu'l-Kussâs ve'l-Müzekkirîn*, thk. Merlin L. Swartz, Dâru'l-Meşrîk, Beyrut ty., s.80-81.

J- Huşû-Tevâzû

Peygamber’imiz, kalbinde zerre miktarı kibir bulunan kimsenin cennete giremeyeceğini, kibrin de hak olan bir şeyi reddetmek, halkı hor ve hakir görmek olduğunu söylemiştir.³²⁷

Huşû, Hakk’a boyun eğmek, tevâzû, Hakk’a teslim olmak, Hakk’ın hükmüne itirazdan vazgeçmektir. Huşû kalbin gaybı bilene (Allâmu’l-guyûba) karşı zillet içinde bulunmasıdır. Tevâzû, şefkat kanatlarını halk üzerine germek ve onlara karşı yumuşak davranmaktır.³²⁸

İbrahim b. Edhem, tevazusuyla tanınmış bir şahsiyettir. Onunla ilgili nefsinin hakir görme konusunda çok ilginç anekdotlar vardır. Mesela İbrahim b. Edhem’e nefsinin muradına hiç nail olup olmadığı sorulunca, şu cevabı vermişti: *“Evet bunu iki defa gördüm. Bir kere bir gemiye binmiştim. Oradakilerden hiçbiri beni tanııyordu. Üzerimde eski bir elbise vardı. Saçlarım da uzamıştı. Gemideki ahâlinin benimle alay etmeye ve dalga geçmeye müsait bir hâlde idim. Gemide yolcuların yanında maskaralık yapan biri vardı. Bu kişi her zaman bana gelir, saçlarımı çeker, sakalımı yolar ve dalga geçmek için beni hafife alırdı. İşte o an nefsimi muradıma nail olmuş bir hâlde bulur, nefsimin zillet içinde olmasına sevinirdim. Nihayet günün birinde maskaralık yapan kişi kalkıp üzerime bevl edince sevincim son haddine ulaşmış oldu! Başka bir seferinde, bardaktan boşanırcasına yağın yağmur altında bir kasabaya varmışım. Kışın soğuğu iliklerime kadar işlemişti. Üzerimdeki aba ıslanmıştı. Mescide vardım fakat içeri girmeme müsaade edilmedi. İkinci, üçüncü... mescide vardım, yine aynı durumla karşılaştım. Nihayet aciz kaldım, soğuk vücuduma iyice tesir etmişti. Gittim bir hamamın külhanına girdim. Abamı ateşin karşısına serdim. Altımdan çıkan duman elbisemi ve yüzümü simsiyah hâle getirmişti. Bir de o gece muradıma nail olmuşum.”*³²⁹

Bir gün İbrahim b. Edhem, bir şehre girerken yolda karşılaştığı kişiler ona, İbrahim b. Edhem’i görüp görmediğini sorarlar. O da *“O sapık adamı ne yapacaksınız?”* diye cevap verir. O kimseler de, böylesine mübarek bir zata hakaret ettiği için İbrahim b. Edhem’i fena halde döverler. İbrahim b. Edhem onlar gittikten sonra kan revan içerisinde: *“Sen kibirlenip kendini şeyhlerin karşılmasını istiyordun. İşte buldun cezanı”* diyerek kendine kızar.³³⁰

İbrahim b. Edhem sahrada giderken bir askerle karşılaştı, asker ona: *“Mamur ve meskûn yerler nerede?”* diye sordu. İbrahim Mezarlığı işaret etti. (Kendisi ile alay edildiğini

³²⁷ Müslim, *İman*, 39.

³²⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.233-235.

³²⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s.319, Attâr, a.g.e., s.156; Combrinck, a.g.m., s.42.

³³⁰ Combrinck, a.g.m., s.39.

zanneden) asker İbrahim'in başına şiddetle vurdu, sonra savuşup gitti. Askere: “*Dövdüğün zat Horasan zahidi İbrahim b. Edhem'dir*”, denilince geri döndü, özür diledi. İbrahim b. Edhem, “*Sen bana vurunca, ben Allah Taâlâ'dan senin için cennet niyaz ettim.*” dedi. Asker: “*Niçin?*” diye sordu. İbrahim, “*Dövülmeye sabrettiğim için sevap ve ecir aldığım bana bildirilmişti. Onun için bu karşılaşmadan benim kârlı çıkmamı, senin ise zarar görmeni istemedim*” dedi.³³¹

İbrahim b. Edhem'le ilgili bu örnekler, kendisinden sonra oluşmuş bir kavram olan “*melâmet*” konusuna da örnek teşkil etmektedir. Melâmetin aslı “*Onlar, kınayanların kınamalarından korkmazlar. Bu, Allah'ın bir lütfudur ki onu dilediğine verir. Allah her şeyi kuşatandır, bilicidir*”³³² ayet-i kerimesidir. Melâmet ve levm; kınamak, kötölemek, yermek ve zemmetmek manalarına gelir. Daima nefislerini kınadıkları için ve her zaman halk tarafından yerildiklerinden dolayı bu yolu tutanlara melâmet ehli denilmiştir. IX. Asırda Nişabur ve Horasan mutasavvıflarına “*melâmetî*” denilmiştir.³³³

Her ne kadar h.II. asırda melâmetîliğin adı geçmese de, İbrahim b. Edhem'in bazı söz ve davranışlarının melâmetliğe zemin hazırladığını söyleyebiliriz. Yalnız melâmette şer'î hükümlere uymayıp buna melâmîliği alet etmek ise sapıklık ve heva hevese uymaktır. Esas olan istikamet üzere olmaktır. Yani amelleri tam olarak yerine getirmek, şöhretten kaçınmak, zihinde ve kalpte Hak Teâlâ düşüncesinin olmasıdır.³³⁴

K- Şükür-Sabır

Şükür, insanın elde ettiği nimetlerin Hakk tarafından geldiğinin şuurunda olması, kendisine verdiği nimetlerden dolayı Hakk'a teşekkür etmesi, şükran-ı nimet içerisinde bulunması demektir. Allah Teâlâ; “*Eğer şükrederseniz nimetimi artırırım*”³³⁵ buyurmuştur. Şükür, hem bir vecibe hem de nimetin devamı ve ziyadesi için bir vesiledir.³³⁶

Peygamber Efendimiz'in sabahlara kadar istğfarla meşgul olması ve gözyaşı dökmesi üzerine, “*Kendinizi niçin bu kadar yoruyorsunuz?*” sorusuna, “*Yâ Âişe! Şükredici bir kul olmayayım mı?*” cevabı, mü'minler için şükür konusunda en büyük örnektir.³³⁷

Nimete şükreden kişi tasavvuf geleneğinde şekûr ya da şâkir isimlerinden birini alır. Denilir ki: şâkir mevcut olana, şekûr mefkûd (kaybolmuş) olana şükredendir; şâkir

³³¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.334.

³³² Mâide 5/54.

³³³ Kuşeyrî, a.g.e., s.312. bkz. Çevirenin açıklaması.

³³⁴ Kuşeyrî, a.y. bkz. Çevirenin açıklaması.

³³⁵ İbrahim 14/7.

³³⁶ Gürer, a.g.e., s.213.

³³⁷ Buhârî, *Teheccüd*, 6.

menfaatlendirildiği şeye, şekûr men edildiği şeye şükredendir; şâkir atâ ve ihsana şükreder, şekûr belaya; şâkir kendisine bol bol harcandığında, şekûr nimetin gelmesinin uzayıp bir türlü gelmemesine şükredendir. Dolayısıyla insanlar arasında şâkir olanlar çoktur, ama şekûr olanlar azdır. “*Kullarımdan şekûr olanlar azdır*” ayeti de bunu ifade etmektedir.³³⁸

Yüce Allah; “*Sabret, senin sabrın sadece Allah ile dir*”³³⁹ ayet-i kerimesiyle sabrı emretmiş, Peygamberimiz de sabrı; “*Hadisenin tesir yaptığı ilk anda gösterilen tahammül*”³⁴⁰ diye tanımlamıştır. Sabır, hem tasavvufta bir makam hem de ahlaki bir kavramdır.

Bu âlemde insan ya sağlık ve zenginlik gibi hoş giden şeylerle karşılaşır ya da musibet ve yokluk gibi hoş gitmeyen şeylerle karşılaşır. Her ikisi de sabrı gerektirir.

“*Andolsun sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve mahsullerden eksiltmekle imtihan edeceğiz. Sabredenleri müjdele*”³⁴¹ ayet-i kerimesinden anlaşılacağı üzere bu dünyaya insanlar imtihan için gönderilmişlerdir. Sağlık, zenginlik, yokluk ve musibet gibi hoş giden ve gitmeyen şeylerle karşılaşan insanoğlu, durumuna göre sabretmekle yükümlüdür.

İbrahim b. Edhem’e göre bir şeyin kıymeti, bilinmek isteniyorsa, tersiyle mukayese etmek gerekir. Mesela emanete hıyanet etmek, doğruya yalanla karşılık vermek, küfrü imana tercih etmek. Bunların mukayesesi yapıldığında insan kendisine verilen şeyin fazlını, kıymetini anlayacaktır. Hayrın da azı büyük ve çoktur, şerrin de azı büyük ve çoktur. Hamdetmek bir ganimet gibi, yakınma ve kınama ise ağır bir borç gibidir.³⁴² Kim kendisine gelen bir musibet sebebiyle Allah’tan başkasına şikayette bulunursa, kalbinde itaatin tadını sonsuza dek bulamaz.³⁴³

Bir gün İbrahim b. Edhem’in yiyeceği yoktu. “*Allah’ım, bu halde dört yüz rekat namaz kılabilirim*” diyerek şükreder. Bu şekilde bir hafta yemek bulamaz. Sonra, “*Allah’ım Sen nasıl istersen her şey öyle olur*” dediği sırada gencin biri, “*Burada yemek ihtiyacı olan var mı?*” deyince İbrahim b. Edhem: “*Evet*” der. Bunun üzerine genç, “*Ben senin hizmetindeyim*” der. İbrahim b. Edhem, “*Hayır ben seni azad ediyorum*” der. Genç yine de gitmez ve bana emret der. Bunun üzerine İbrahim b. Edhem: “*Allah’ım, bundan sonra ben sadece seni istiyorum. Benim aradığım bir dilim ekmektir. Sense bana bütün dünyayı verdin*” der.³⁴⁴

³³⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.259; Gürer, a.g.e., s.214.

³³⁹ Nahl 16/127.

³⁴⁰ Buhârî, *Cenâiz*, 32; Müslim, *Cenâiz*, 8.

³⁴¹ Bakara 2/155.

³⁴² Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 12.

³⁴³ İbn Mülakkın, a.g.e., s.14.

³⁴⁴ Combrinck, a.g.m., s.43.

İbrahim b. Edhem kendisine; “*Bugünkü işim, çamurda çalışmak*” diyerek yakınan kimseyi, “*Sen hem arayan, hem de aranan bir zatsın. Kaçırmaman gereken seni arıyor, sen ise seni kaçırmayacak olanı aramaktasın. Çok hırslı olduğu halde mahrum olan, zayıf olduğu halde rızık bolca verileni görmedin mi?*” diyerek uyarmıştır.³⁴⁵

Bir gün, dükkanı yanmış, malı zayı olmuş bir adam gördü. Adamcağız uğradığı felaketten dolayı aklını kaybede yazmıştı. İbrahim b. Edhem ona yaklaştı : “*Ey Allahın kulu, haydi sakın ol, mal Allah'ın malı. Dileyince verdi sana ve o dilediği zaman da elinden aldı. O'nun emrine sabret. Sabırsızlanıp saçını başını yolma! Zira nimete yapılan teşekkürün mükemmel olması, doruğa ulaşabilmesi için, belaya dayanmak, sabretmek gereklidir. Kim takdim ederse, aradığını bulur, kim erteler, geriye bırakırsa, kaybeder pişmankâr olur. Böyle-dir hayat. Ölümden sonra ise ya cennete ya cehenneme varacağız.*” diyerek o kişiye nasihat etmiştir.³⁴⁶

Şakîk el-Belhînin de hac yaptığı bir sene Mekke'ye giden İbrahim b. Edhem, onunla tavaf esnasında bir araya gelir. İbrahim b. Edhem, Şakîk Belhî'ye “*Düsturunuz nedir?*” diye sorar. O da “*Biz rızık bulduğumuzda yeriz, bulamadığımızda sabrederiz.*” deyince İbrahim b.Edhem “*Belh'in köpekleri de böyle yapıyor!*” der. Kendilerinin ise rızık bulunca kardeşlerine verdiklerini, bulamayınca şükrettiklerini söyleyince Şakîk Belhî ayağa kalkar, İbrahim b. Edhem'in önüne oturur ve “*Sensin bizim üstadımız!*” diyerek duygularını belirtir.³⁴⁷

Başka bir kaynakta bu olaya benzer şöyle bir rivayet geçmektedir: Bir gün İbrahim b. Edhem, Horasan'dan kendisini ziyaretine gelen Şakîk b. Edhem'e şöyle demiştir: “*Fakir arkadaşların nasıllar?*” O da “*Kendilerine verildiğinde şükrediyor, başkalarını kendilerine tercih ediyorlar.*” dedi. Bunun üzerine İbrahim b. Edhem onun başını öptü ve şöyle dedi: “*Doğru söylediniz üstad!*”³⁴⁸

L- Tevbe-Mağfiret

Tevbe, günahtan rücû edip Hakk'a yönelmektir. Genellikle tasavvufi makamların ilki sayılır.³⁴⁹ Kur'an-ı Kerim'de tevbe emreden ayetler vardır. “*Hem istiğfar edin bağışlanmayı dileyin. Sonra O'na tevbe edin ki sizi belirli bir zamana yani ölüme kadar güzel bir şekilde yaşatsın ve ahirette her fazilet sahibine mükafatını versin.*”³⁵⁰

³⁴⁵ el-Mekkî, a.g.e., s.379.

³⁴⁶ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 34.

³⁴⁷ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 35.

³⁴⁸ el-Mekkî, a.g.e., IV, 162.

³⁴⁹ Yılmaz, a.g.e., s.162.

³⁵⁰ Hûd 11/113.

Peygamberimiz tevbenin alametinin “*nedamet*” olduğunu söylemiştir.³⁵¹

Tevbe, tasavvufta üç derecede incelenmiştir: Tevbe, inâbe, evbe. Tevbe bidayet, evbe nihayet, inabe de ikisinin ortasıdır.³⁵² Ehl-i sünnet alimleri sahih bir tevbenin üç şartının olduğunu, bunların:

- a- Şeriata muhalif işleri yapmaktan nedamet duymak,
- b- Hata ve günah olan şeyleri derhal terk etmek,
- c- Eskiden işlenen günahların benzerlerini yapmamaya azmetmek olduğunu söylemişlerdir.³⁵³

Tevbenin başka bir derecelendirmesi de şudur: Avam, havas ve havassü'l-havas tevbeleri. Avamın tevbesi gûnahtan, havâssın tevbesi gafletten ve havâssü'l-havâssın tevbesi de kalbin masivaya meyletmesinden tevbedir.³⁵⁴

İbrahim b. Edhem'e göre tevbe, gönlünü saf bir şekilde tutarak Allah'a yönelmektir. Tevbesinin kabul edilmesini isteyen kimse zulmedilen ülkeden kaçmalı, insanların arasına çok girmekten sakınmalıdır, yoksa muradına nâil olamaz.³⁵⁵ Bir hac esnasında tavaf ederken “*Allah'ım, beni masum kıl; Rabbim, beni gûnahtan koru!*”, diye niyazda bulunan İbrahim b. Edhem hatiften “*Ey İbrahim, seni masum kılmamı istiyorsun, herkes benden ismeti (gûnahsız olmayı) istemektedir. Fakat siz gûnahsız olunca ben kime rahmet ve mağfiret edeceğim?*” diye bir ses işitmiştir.³⁵⁶

M- Tevekkül-Teslimiyet

“*Kim Allah'a tevekkül ederse Allah ona yeter*”³⁵⁷,

“*Mü'minler Allah'a tevekkül etsinler*”³⁵⁸,

“*Eğer mü'min iseniz Allah'a tevekkül edin*”³⁵⁹ meallerindeki ayetler, tevekkülün önemine işaret etmişlerdir. Tevekkül lügatte işini gördürmek için birini vekil tayin etmek, işini birine havale etmek, kalbin de vekile güvenmesi demektir.³⁶⁰ Genel ifadesiyle tevekkül, hareketlerini tabî-İlâhî kanunlara uydurduktan sonra Allah'a dayanıp güvenmektir. Tevekkül konusu ilk sûfilerden beri değişik şekillerde anlaşılmıştır. Hastalığın tedavisinin tevekküle aykırı olduğunu sayanlar olduğu gibi, rızık için esbaba tevessülü de tedbir sayarak “*iskât-ı*

³⁵¹ İbn Mâce, *Zühd*, 30; Ahmed b. Hanbel, VI, 264.

³⁵² Kuşeyrî, a.g.e., s.190.

³⁵³ Kuşeyrî, a.g.e., s.187.

³⁵⁴ Gürer, a.g.e., s.196.

³⁵⁵ Zehabi, a.g.e., VII, 389; İbn Asâkir, a.g.e., VII, 288.

³⁵⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s.226.

³⁵⁷ Talak 65/3.

³⁵⁸ İbrahim 14/12.

³⁵⁹ Mâide 5/23.

³⁶⁰ Yılmaz, a.g.e., s.172.

tedbîr” edenler çıkmıştır. Ancak ıskât-ı tedbir ince bir noktadır. Sûfiler genellikle bu kavramı tedbire güvenmeyi terk manasında anlamışlardır.³⁶¹

Tevekkülü; tevekkül, teslim ve tefvîz diye üçe ayıranlar vardır. Tevekkül, Allah’ın va’dine güvenmek; teslim, O’nun bilgisiyle yetinmek, Allah’ın kendisini bildiğini düşünüp teslim olmak; tefvîz de Hakk’ın hükmüne razı olmaktır.³⁶²

İbrahim b. Edhem’e göre tevekkül Allah’ın vaat ettiğine nail olacağına dair kalbin rahat olmasıdır. İbrahim b. Edhem bir gemi yolculuğuna çıkmıştı. Deniz coştı ve dalgalar yükselmeye başladı. Halk gemide bulunanların eşyalarını yük olmasın diye denize atmalarını istiyordu. İbrahim Edhem'e de gelip: “*Bizim için Allah'a dua et!*” dediklerinde İbrahim Edhem: “*Bu saat dua zamanı değil, teslîmiyet zamanıdır.*” diye cevap vererek tevekküle işaret etmiştir.³⁶³ Bu olay farklı varyantlarıyla çeşitli kaynaklarda geçmektedir.³⁶⁴

Kurak geçen bir sene, İbrahim b. Edhem’e; “*Niçin dua etmiyorsun ?*” dediklerinde, İbrahim b. Edhem, Allah’ın her şeyi en iyi bildiğini, kudretini en iyi bir şekilde göstereceğini söyleyerek tevekkül ve teslimiyete dikkat çekmiştir.³⁶⁵

Tevekkül konusunda en çok tanınan kişilerden biri olan İbrahim b. Edhem çalışmayı telkin etmiş, elinin emeğini yemiş; fakat rızık için endişeyi de tasvip etmemiştir.³⁶⁶ Birisi bir gün İbrahim b. Edhem’e aile efradının çokluğundan şikayet edince, İbrahim b. Edhem: “*Onlardan, rızıkını Allah’ın vermediklerini bana gönder*” demiş, bunun üzerine o şikayet eden kişi susa kalmıştır.³⁶⁷ Bu örnekte de görüldüğü üzere İbrahim b. Edhem, insanların dertlerini ve şikayetlerini çok kolay ve ikna edici bir tarzda halletmiştir.

İbrahim b. Edhem'e hizmet eden ve onun sohbetinde bulunan Huzeyfetu'l-Maraşî'ye soruldu: “*İbrahim Edhem'e ait olarak gördüğün en çok şaşılacak şey ne idi?*” Şöyle dedi: “*Mekke yolunda yiyecek bir şey bulamadan günlerce kalmıştık. Sonra Kûfe'ye geldik, harap bir mescitte ikâmet etmeye başladık. İbrahim b. Edhem bana baktı ve: Ey Huzeyfe, sende açıklık eseri görüyorum, dedi. Durum şeyhin gördüğü gibidir, dedim. O hâlde bana bir kalem, bir de kâğıt getir, dedi. İsteddiği şeyi getirdim. Kâğıda şunu yazdı: Bismillâhirrahmanîrrahim, her halükârda maksat Sen'sin, her mâna ile işaret olunan da Sen'sin. Hamdeden benim, şükreden benim, zikreden benim, aç olan benim, susuz kalan benim, çıplak olan benim. Bu altı husustan ilk yarısını yapmaya ben kefilim. Rabbim son yarısını yapmayı da sen garanti et. Sen'den*

³⁶¹ Yılmaz, a.y.

³⁶² Kuşeyrî, a.g.e., s.252.

³⁶³ Serrâc, a.g.e., s.253.

³⁶⁴ Bu kaynaklardan bazıları için bkz: Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 47; Combrinck, a.g.m., s.43.

³⁶⁵ Combrinck, a.y.

³⁶⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s.257.

³⁶⁷ Bilâcî, a.g.m., s.425.

başkasını meth u sena etmem demek cehennemden alevli ateşlerine dalış yapmam demektir, kullarını cehenneme girmekten Sen muhafaza eyle. Bana göre dilencilik cehennem gibidir. O hâlde cehenneme girme konusunda bana kefil olmayı düşünmez misin?” Sonra üzerinde bu ibareler yazılı olan hamaili bana verdi ve hadi git, kalbin Allah Taâlâ'dan başka bir şeyle ilgilenmesin, bu pusulayı ilk gördüğün kimseye ver.” dedi. Muskayı alarak oradan ayrıldım. İlk gördüğüm kimse katıra binmiş giden bir adam idi. Yazıyı bu adama verdim. Adam yazıyı aldı, ağladı ve: “*Bu yazının sahibi ne oldu?*” dedi. “*Falan mescidde ikâmet etmektedir*”, dedim. Adam bana içinde altı yüz dinar bulunan bir kese verdi. Sonra başka bir adamla karşılaştım. “*Bu katırın sahibi kimdir?*” diye sordum. Adam: “*O bir Hristiyandır*”, cevabını verdi. İbrahim b. Edhem'e durumu anlattım. “*Sakın keseye el sürme, çünkü sahibi biraz sonra gelecek*” dedi. Biraz sonra Hristiyan geldi. İbrahim b. Edhem'in başına kapandı ve Müslüman oldu.”³⁶⁸

N- Rıza

Rıza, makamların en üstü olarak görülür. Lügatta; mürâkabe, işi kolaylıkla kabul etme anlamlarına gelen rıza, istilahta tevekkülün nihaî mertebesi, Rabb'in takdiri karşısında kalbin neşe içinde olması, kainatta her şeyin en güzel şekilde vücuda geldiğini düşünmek gibi manalarda ele alınmıştır.³⁶⁹ Rıza kelimesinin Allah'tan ve Kur'an'dan başlayıp cennete kadar uzanan derin bir manası vardır. Rıza iki çeşittir: Allah'ın kulundan razı olması, kulun Allah'tan razı olması.³⁷⁰

Horasanlılar ve Iraklılar arasında rızanın hal mi makam mı olduğu konusunda ihtilaf vardır. Horasanlılar rızanın, tevekkülün son ve kulun çalışmasına bağlı olduğu için makam olduğunu söylerken, Iraklılar rızanın kesbî değil vehbî olduğundan hal olacağını söylemişlerdir. Kuşeyrî'ye göre her iki taksim de doğrudur. Çünkü ona göre rıza, başlangıçta kulun çalışmasıyla elde edilir ve bu haliyle makamlar sınıfına girer, sonu itibariyle ise haller sınıfına girer, onun için kazanılan bir şey değildir.³⁷¹

İbrahim b. Edhem'e göre İslam'da bütün gaye rızada toplanmıştır. Bir müslümanın bütün gayesi Allah'ı razı etmek ve kalbini O'ndan razı edebilmektir. Mü'minin en büyük hedefi budur. Çünkü onun her şeyi, dünya ve ahiretteki huzuru ve rahatı buna bağlıdır.³⁷²

İbrahim b. Edhem, “*Rahat içinde olmak istiyorsan bulduğunu yemeli, bulduğunu giymeli ve Allah'ın senin hakkındaki kazasına razı olmalıdır*” demiştir.³⁷³ Bedenlerimiz deri

³⁶⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.257.

³⁶⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s.275. Çevirenin açıklaması olarak geçmektedir.

³⁷⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s.275.

³⁷¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.176; Gürer, a.g.e., s.213.

³⁷² Gürer, a.g.e., s.210.

³⁷³ İbn Mülakkın, a.g.e., s.13-14.

kılıflara benzer. Allah dilerse oraya misk ve anber koyar, dilerse oradan inci ve cevher çıkarır. Dilemek ancak Allah'ın elindedir. Kudret ancak O'ndadır.³⁷⁴

O- Nasihat

İslam dininin topluma yüklediği görevlerden birisi de “*emr-i bi'l-ma'ruf-neh-y-i ani'l-münker*”dir. Allah Teâlâ insanı yarattıktan sonra onu başıboş bırakmamış, gönderdiği Peygamberler ile onlara iki dünya saadetinin yollarını göstermiştir. Peygamberlerin gösterdiği doğru yolda ilerleyen alim, Allah rızasını gaye edinmiş veliler de Peygamberlerin vârisi olmuş, topluma vaaz ve nasihatte bulunmuşlardır.

Allah Teâlâ: “*Siz insanların iyiliği için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. (Çünkü siz) iyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a inanırsınız*”³⁷⁵ buyurarak her müslümanın yapması gereken görevi hatırlatmıştır. Hatta: “*Sizin içinizden hayra çağıran iyiliği emredip kötülükten vazgeçiren bir topluluk bulunsun.*”³⁷⁶ ayet-i kerîmesiyle bu görevi farz-ı kifâye derecesine yükseltmiştir.

Peygamber Efendimiz: “*Sizden her kim çirkin bir iş görürse onu eliyle, buna gücü yetmezse diliyle önlesin; buna da gücü yetmezse kalbiyle buğz etsin. Bu ise imanın en zayıf derecesidir.*”³⁷⁷ buyurarak bu görevin önemini vurgulamıştır.

Allah dostları da bu görevi her zaman yapmaya çalışmışlar, toplumun ıslah ve selameti için halk ile birlikte sohbet halkaları oluşturup onların sorularına cevaplar vermişler ve onlara nasihatte bulunmuşlardır.

İbrahim b. Edhem de halkın içine karışmış, onlara nasihatte bulunmuş, ağzından çıkan her kelimenin hakkını vermiş ve hayatında tatbik etmediği hiçbir şeyi insanlara tavsiye etmemiştir. Mütevazı yaşantısıyla herkese örnek olmuş, nasihatleriyle kendisinden çok uzaktaki insanlara bile ulaşmıştır.³⁷⁸

Azatlı hizmetçisi Abdülmelik'e gönderdiği mektubunda; Allah'tan korkmasını, Allah'ın hukukunu korumak gerektiğini, böylece ne insanlardan kendine ne de kendinden insanlara bir kötülüğün olacağını söylemiş ve şunları eklemiştir: “*Ameller, sonuçları itibariyledir. Dinini bilen insanın, tavsiye ettiği şeyleri günlük hayatında uygulayıp istemesi gerekir. Allah gizliyi, açığı bilir, bağışlar ve azap eder, tek kurtuluş yolu O'dur. Eğer seni*

³⁷⁴ Serrac, a.g.e., s.253; Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 46.

³⁷⁵ Âl-i İmran 3/110.

³⁷⁶ Âl-i İmran 3/104.

³⁷⁷ Müslim, *İman*, 78; Ebu Davud, *Salât*, 232.

³⁷⁸ Combrinck, a.g.m., s.41.

ilgilendirmeyen işlere burnunu sokmamayı başarır ve kendine yönelebilirsen, başkası sana saldırıp rahatsız etmez. İnsanlar, kızarak ya da severek dünya peşinde koşarlar ama ihtiyaçlarını bir türlü giderip tam anlamıyla dayamazlar. Oysa âhireti isteyen bir adamın kimseye zararı olmaz. O kendiyile uğraşmaktadır. İnsanlar ondan emindir, onun zararı yoktur. Allah'tan kork, günahtan sakın! Çünkü kıyamette insanı yaptığı amellere göre değerlendirecekler. Yoksa şeref, şöhret ve tantananın hiçbir kıymeti olmayacaktır! Allah ancak adalet ister. O âdildir! Allah hepimize yardım etsin! Ömrümüzün geri kalanını hayırlı bir biçimde bitirelim.”³⁷⁹

Yine bir nasihatinde “Siz, Allah'ın sakındırdığı ve korkuttuğu şeyleri hiçe saydınız. Emredip yasakladığı konularda isyankâr davrandınız. Vâdedip müjdelediği karşılıkları yalanladınız. Verdiği güç, kudret ve nimete karşı nankörce hareket ettiniz. Siz sadece ettiğinizi biçeceksiniz. Ettiğinizi bulacaksınız. Şunu iyi bilin! Eğer akıllı davranıp, tembel bedenlerinizi sıcak yataklarınızdan kaldıracaklar seniz, kurtulabilirsiniz. Şu zayıf beden ve ruhların şifası ancak Allah'tadır. Sakının, sakının günahlardan. Allah'tan utanın. Allah, günahları örtüyor ve cezasını tehir ediyor, geciktiriyor, size cömertçe davranıp iyilik ediyor. O, kullarına önem veriyor, onlara ikram ediyor ve affediyor. Biliniz ki, hırs ve tamahtan uzak durmak, sıdkı, selameti ve verâyı getirir. Hırsa ve tamaha kapılmaksa gamı, kederi endişeyi ve korkuyu artırır”³⁸⁰ diyerek insanoğlunun dünyada yaptığı her şeyin ahirette karşılığı olacağını, hırs ve tamahkârlıktan uzak olmanın faydalarını vurgulamıştır.

İbrahim b. Edhem bütün nasihatlerinde insanları kibirden ve haramdan uzaklaşmaları için uyarılmış, kalplerde Allah sevgisinin olması ve bedenlerin Allah'a itaatle yoğrulması gerektiğini, Allah'tan utanılmasını, dillerin Allah'ın zikriyle dönmesini tavsiye etmiştir.³⁸¹

İbrahim b. Edhem kendisinden öğüt isteyen birisine şu öğütleri vermişti: “Bil ki, dünyada hüznün hep var olacaktır. Ölüm insana yakındır. Can her vakit ölümden nasıpdâr olabilir. Öyleyse yolculuk gelmeden hazırlığını yap.”³⁸²

İbrahim b. Edhem “Allah sana türlü türlü nimetler ihsan ediyor. Ama sen şükretmiyorsun. Allah'ın yumuşak ve sabırlı oluşu seni aldatmasın. Düşün, düşün! Bir gün sen de gireceksin mezara. Durma, bu günden hazırlığını yap ey kardeş, haşrolunacağı gün için.”³⁸³ diyerek insanları ahiret hususunda uyarmıştır.

³⁷⁹ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 14.

³⁸⁰ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 35.

³⁸¹ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 39.

³⁸² Ebu Nuaym, a.g.e., VII, 18.

³⁸³ Ebu Nuaym, a.g.e., VIII, 20.

İbrahim b. Edhem'den bize ulaşan: “Cömertlik, yardımseverlik ve diğergâmlık yok oldu. Kim insanlara, malıyla, yiyeceğiyle ve içeceğiyle yardım etmezse güler yüzüyle ve güzel huyuyla yardım etsin. Mal çokluğunuzla övünüp fakirlere ilâh kesilmeyiniz! Zayıfları ezmeyiniz! Kimsesizleri çiğnemeyiniz!”³⁸⁴ nasihati de günümüzde kaybettiğimiz değerler hususunda bizi uyarmaktadır.

P- Helal Lokma

Bu konunun verâ' konusunda bahsi geçmesine rağmen, İbrahim b. Edhem'in hayatındaki önemine binâen konuyu ayrı bir başlık altında ele almayı uygun gördük.

Tasavvufa girişin esaslarından en önemlisi helal lokma yemektir. Aslında bu, İslam dininin en hassas konusudur. Ayetlerde ve hadislerde de önemli bir yer tutar.

Haram lokma yiyerek derviş olunmayacağını, haram lokma yerken yaşanan manevi hallerin şeytandan olduğunu düşünen İbrahim b. Edhem, helali aramak için diyar diyar gezmiştir. “Helal lokma yeme de zararı yok, geceleri sabaha kadar namaz kılıp gündüzleri oruç tutma”³⁸⁵ diyen İbrahim b. Edhem, yapılan duaların kabul olması için helal lokma yemenin gerekliliğini vurgulamıştır.

“Büyüklük; haccetmek, cihad etmek, oruç tutmak ve namaz kılmakla olmaz. Bize göre büyüklük, mideye gidenleri sıkı tutmaktır.”³⁸⁶ diyerek mideye helalden başkasını sokmamak gerektiğini söylemiştir.

Adamın biri İbrahim b. Edhem'e “Ben rızkını pazarcılıktan temin eden biriyim. İşim esnasında cemaatle namazı kaçırdığım oluyor. Sana göre cemaatle namaz mı, yoksa ticaretimle uğraşmam mı daha sevimlidir?” diye soru sorunca “Helal kazandığın sürece cemaatte sayılırsın!”³⁸⁷ diyerek konunun önemini vurgulamıştır. İbrahim b. Edhem'in arkadaşlarıyla çalışırken onlara “Gündüz vakti işinizde dürüst olun ki rızkınızı helalinden yiyebilesiniz. Gece namazı kılmanız da, size cemaatte namazın ve gece namazının sevabı verilecektir.”³⁸⁸ demesi de helal lokma kazanmanın bizzat ibadet sevabıyla mükâfatlandırılacağına göstergesidir.

³⁸⁴ Ebu Nuaym, a.g.e., VII, 389.

³⁸⁵ Attar, a.g.e., s.154, Ebû Nuaym, a.g.e., VIII, 35.

³⁸⁶ el-Mekkî, a.g.e., s.424; Attâr, a.g.e., s.254.

³⁸⁷ el-Mekkî, ay; Combrinck, a.g.m., s.40.

³⁸⁸ el-Mekkî, a.y.

R- Yemek Adabı

Yemek ve gıda almak insanoğlu için zaruridir. Fakat mürüvvete şart olan, bu hususta mübalağa etmemek, ileri gitmemek ve gece gündüz kendini bir lokmayla meşgul etmemektir.³⁸⁹ Sufilere göre canın her çektiği şeyi yememek ve günlük yediği her şeyin hesabını tutmak gerekir. Mürid gıda ve yiyecekler arasında her hangi birinin kendisi için adet ve alışkanlık haline gelmesinden ve kalbinin ona meyletmesinden kaçınmalıdır. Çünkü bu onun tevbesine engel olur.³⁹⁰

Genel olarak yemek adabının şartları şunlardır: Sufiler yemeği yalnız yemezler, yemek konusunda birbirlerine öncelik tanır. Yemeğe Bismillah diyerek başlarlar, sofradaki yemek hususunda veya yemek kaplarının kalitesi hakkında ileri geri konuşmazlar, lokmayı önce tuza batırırlar, yemeği devamlı sağ ele yerler, yeterli derecede su içerler. Lokmasından başka bir yere bakmadan, lokmayı iyice çiğneyerek yerler ve acele etmezler. Böylece oburluktan ve sünnete riayetsizlikten korunmuş olurlar. Yemekten sonra Allah'a hamedederler ve ellerini de mutlaka yıkarlar.³⁹¹

İbrahim b. Edhem yiyeceklerine her zaman dikkat etmiş ve helal olmasına son derece titizlik göstermiştir.³⁹² Dostlarından yiyecek almalarını istediğinde, “*O pahalıdır*” derlerse, “*Onu almayarak ucuzlatın*”³⁹³ diyerek nefsinin hem riyazete çekmiş hem de lüksten kaçındığını göstermiştir.

“*Konuk ağırlamaktan daha sevdiğim başka bir şey yoktur. Çünkü misafirin rızkını veren Allah'tır. Ecri ise bana kalır.*”³⁹⁴ diye düşünen İbrahim b. Edhem, bağcılık, bekçilik, hasatçılık işlerinde çalışır, kazandığını dostları için harcar ya da fakirlere dağıtırdı.

İbrahim b. Edhem, sofrada önem verirdi. Ömer b. el-Hattâb'dan; “*Diğer arkadaşlarından önce elini yemekten çeken kişiye sitem edilir.*” sözünü nakleden İbrahim b. Edhem, Sur şehrindeyken arkadaşlarını yemeğe çağırmişti. İçlerinden bir kişi yemeğini hemen yedi, elhamdülillah deyip kalktı. İbrahim b. Edhem onun kalktığını görünce “*İki şeyi yanlış yaptı, hiç izin almadan kalktı ve hemen kalkarak arkadaşlarını utandırdı!*” diyerek adab-ı muaşerete dikkat çekmiştir.³⁹⁵

İbrahim b. Edhem bir yemek yaptırmıştı. Yemek çok olduğu için aralarında Sevri ve Evza'i gibi dostlarının da bulunduğu bir topluluğu yemeğe davet etti. Kendisine, “*Bunun israf*

³⁸⁹ Hucvirî, a.g.e., s.495.

³⁹⁰ el-Mekkî, a.g.e., IV, 88-89.

³⁹¹ Hucvirî, a.g.e., s.97.

³⁹² Ebû Nuaym, a.g.e., VII, 35.

³⁹³ el-Mekkî, a.g.e., IV, 90.

³⁹⁴ İbn-i Mülakkın, a.g.e., s.14.

³⁹⁵ Ebu Nuaym, a.g.e., VII, 391.

olmasından endişe etmiyor musun?” diye sorulduğunda “Yemekte israf olmaz. İsrâf, ev eşyası ve giyim kuşamda olur”³⁹⁶ diyerek dostlar için yapılan harcamaların israf olarak değerlendirilmemesi gerektiğini göstermiştir.

S- Evlilik

İbrahim b. Edhem züht hayatına geçmeden önce evlenmiş, daha sonraki hayatında ise hiç evlenmemiştir. “Evlenen fakir, gemiye binen adama benzer. Çocuğu olan da boğulan gibidir”³⁹⁷ diyerek, evliliğin insan hayatındaki sorumluluk açısından yerini vurgulamıştır. Bunu evliliği eleştirmesi gibi anlaşılması düşünülemez. Çünkü evlendiği kadını ihmal etmekten korktuğu için evlenmediğini bazı sözlerinden anlıyoruz.³⁹⁸ O kendisinin, müslümanlarla sohbet ve onlara nasihat etmek için çok vakit harcarsa bile, çoluk çocuk sahibi olan birinin, ailesi için hissettiği en küçük bir titreme, heyecan ve korkunun kendisinin uğraştığı her şeyden daha hayırlı olduğunu söyleyerek evliliğe verdiği değeri göstermiştir.³⁹⁹

Ş- Hürriyet

Allah’tan başkasının kulu ve kölesi olmamaktır. Zihnin Allah’tan gayrisine bağlanmamasıdır.⁴⁰⁰ Kulun mahlukların köleliği altında bulunmaması ve maddi her hangi bir kudretin ona tesir etmemesidir.⁴⁰¹

Hürriyet üç çeşittir:

- 1- Avamın hürriyeti. Şehvetin köleliğinden uzaklaşmaktır.
- 2- Havasın hürriyeti. Hakk’ın iradesinde iradelerini fani kıldıkları için isteklerinin köleliğinden kurtulmaktır.
- 3- Havâssu’l-havâssın hürriyeti ise nurların Nur’unun tecellisinde boğulmak üzere eserlerin ve şekillerin esaretinden sıyrılmaktır. Salık hürriyetini elde edince Allah’a sadık bir kul olur ve O’na ihlasla taat eder. Allah’ın kazasına sabırlıdır, verdiği rızıktan hoşnuttur.⁴⁰²

Hürriyet tanımı İbrahim b. Edhem döneminde yukarıdaki şekliyle tam olarak şekillenmiş değildi. Hürriyet kavramıyla ilgili ondan aktarılan sözler daha ziyade avamın hürriyetini hatırlatmaktadır.

---

³⁹⁶ el-Mekkî, a.g.e., IV, 104.

³⁹⁷ Serrâc, a.g.e., s.204; Attâr, a.g.e., s.152.

³⁹⁸ Ebu Nuaym, VIII, 21; Attâr, a.g.e., s.157.

³⁹⁹ Ebu Nuaym, a.y; Attâr, a.y.

⁴⁰⁰ Cebecioğlu, a.g.e., s.288.

⁴⁰¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.299.

⁴⁰² Cebecioğlu, a.g.e., s.289.

İbrahim b. Edhem: “Hür ve kerem sahibi olan bir kişi, dünyada (ölümle) çıkarılmadan evvel kendisi dünyadan çıkar. (Senin ihtiyacını) dinleyen ama (kendi ihtiyacı hakkında) konuşmayan hür ve kerem sahibinden başkasıyla sohbet etme” demiştir.⁴⁰³

T- Velâyet

Allah Tealâ: “Dikkat edin! Allah’ın evliyası için ne korku vardır ne de hüznün”⁴⁰⁴ buyurmuştur.

Velayet, Arapça birine yaklaşma, yakınlık, akrabalık, “vav” harfinin esreli şekliyle de imamet, sultanlık, hüküm vb. anlamları ifade eden bir kelimedir.⁴⁰⁵ Kur’an-ı Kerim’deki “Allah, müminlerin velisidir”⁴⁰⁶ ayetine göre tüm inananlar Allah’ın dostudurlar. Bir kudsî hadiste bu şu şekilde ifade edilmiştir: “Allah bir kulunu sevdiği zaman onun gören gözü, duyan kuşağı, tutan eli, yürüyen ayağı olur. Kim bir velime düşmanlık yaparsa ona harp ilan ederim.”⁴⁰⁷

Veli de Arapçada dost demektir. Çoğulu evliyadır. Velayet yani dostluk iki çeşittir: Vilâyet-i âmme manasında her mümin ve müslim velidir, yani dosttur. Vilâyet-i hâssa sadece Allah tarafından sevilen, korunan ve yardım gören zat âbid, zâhid, Salih, müttaki, aşık ve arif insanlar velidir. Manevi bir tesir gücüne (tasarruf, keramet) sahip olan kişiler bunlardır.⁴⁰⁸

Veli kelimesi hem fâil hem meful anlamında olup, fâil olarak taat halinde devamlı olan kişiyi, meful olarak da Allah’ın nimetlerinin üzerine devamlı olan kulu ifade eder.⁴⁰⁹ Bir kimsenin veli olması için her iki manadaki velilik sıfatını taşıması gerekir.⁴¹⁰

Naklederler ki İbrahim b. Edhem adamın birine: “Allah dostu bir velî olmayı arzu eder misin?” diye sordu. Adam: “Evet!” deyince; İbrahim b. Edhem; “O hâlde dünya ve âhiretle ilgili hiçbir şeye rağbet etme, kendini sadece Allah Taâlâ’ya vakfet, sana teveccüh etmesi ve nimetine gark etmesi için sen yüzünü ona tevcih et.” demiştir.⁴¹¹

U- Şöhret

Arapça ün sahibi olmayı ifade eden bir kelimedir. Makam sahibi olma ve riyaset tutkusudur. Tasavvuf yolunun önde gelenleri, bir insanın nefsinden en zor ve en son çıkan

⁴⁰³ Kuşeyrî, a.g.e., s.301.

⁴⁰⁴ Yunus, 10/62.

⁴⁰⁵ Cebecioğlu, a.g.e., s.696.

⁴⁰⁶ Âli İmran, 3/68.

⁴⁰⁷ Buhârî, *Rekâik*, 38; İbn Mâce *Fiten*, 36.

⁴⁰⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.347, bkz. çevirenin açıklaması.

⁴⁰⁹ Cebecioğlu, a.g.e., s.697.

⁴¹⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s.348, daha geniş açıklama için: Hucvirî, a.g.e., s.327.

⁴¹¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.349; Attâr, a.g.e., s.154.

hastalığın riyaset sevgisi olduğunu kaydetmişlerdir. Makam, mal, mülk pek çok kişinin düşmanlığına sebep olur. Tasavvuf erbabına göre keşif, keramet ve ledün bilgisiyle tanınmak da sıkıntılı bir şöhrettir. Zira bütün bunlar kişiye bir tür benlik verir. Etrafta toplanan insanlardan kişinin huzuru kaçır ve ihlasına da bu kimseler engel olurlar.⁴¹²

İbrahim b. Edhem için en çekilmez hal gittiği yerlerde tanınmış olmasıdır. O “*Bilmiyorum şu iki halden hangisi daha zordur: Tanınmadığım zaman çekmiş olduğum zillet mi yoksa tanındığım zaman izzetten firar etmek mi?*” demiştir.⁴¹³

İbrahim b. Edhem şöhret seven kulun Allah’a karşı samimi olmadığını söylemiştir.⁴¹⁴ Ayrıca bu manada İbrahim b. Edhem’den şöyle bir söz de nakledilmiştir: “*Kuyruk ol baş olma, çünkü baş helak olur kuyruk kurtulur.*”⁴¹⁵

---

⁴¹² Cebecioğlu, a.g.e., s.613.

⁴¹³ Attâr, a.g.e., s.152-153

⁴¹⁴ Zehebi, a.g.e., VII, 393; Öztürk, a.g.m., s.24.

⁴¹⁵ Bağdâdî, Hatîb, *el-Câmî li Ahlâki’r-Râvî ve Âdâbi’s-Sâmî*, I-II, thk. Mahmûd Tahhân, Mektebetu’l-Meârif, Riyad h.1403, I, 321; Öztürk, a.y.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUF TARİHİNDEKİ YERİ

I- YAŞADIĞI DÖNEME VE KENDİNDEN SONRAKİ DÖNEME ETKİSİ

İbrahim b. Edhem'i o dönemin ve daha sonraki dönemlerin alimleri, zahitleri ve önemli kişileri her zaman övmüşler, şöhreti de her yere yayılmıştır. Evzaî (v.157), Süfyân es-Sevrî (v.161), Şakîk el-Belhî (v.194) gibi kişiler onun fazileti üzerinde durmuşlardır. Bir gün İbrahim b. Edhem Ebu Hanife (v.150)'nin yanına geldiğinde, Ebu Hanife'nin öğrencileri ona küçümseyerek bakarlar. Bunun üzerine Ebu Hanife onun hakkında öğrencilerine: “*O bizim seyidimizdir. O daimi surette Hak Teâlâ ile meşgul bulunmakta, bizse başka işlerle uğraşmaktayız*” demiştir.⁴¹⁶ Cüneyd-i Bağdâdî (v.298): “*Bu taifedeki ilimlerin anahtarları İbrahim b. Edhem'in elindedir*” ifadesini kullanmıştır.⁴¹⁷ Hucvirî (v.470)'ye göre, o Hızır (as) tarafından yetiştirilmiştir.⁴¹⁸ Kelabâzî (v.380) de onun “*murad*” vasfına sahip bulunduğunu, yani Hakk'ın kudret cezbeleriyle kendine çektiği kullardan olduğunu söyler.⁴¹⁹

Mufaddal el-Galâbî, İbrahim b. Edhem'in Abbasi Devleti'nin kurulması için dâîlik yapan Ebu Müslim'den kaçtığını, bid'atçilere dahil olmadığını söylemiştir. Nesâî (v.303) onun sika ve güvenilir zâhidlerden biri olduğunu belirtmiştir. Abdullah b. Mubârek (v.181), onun “sır sahibi” zâhid kişilerden olduğunu ifade etmiştir. Bişr-i Hafî (v.227) onun yemek yemek için hiç borç almayan alimler arasında saymıştır.⁴²⁰ İbrahim b. Edhem'in helal lokma aramak için her yeri dolaştığı bütün kaynaklarda belirtilir.

Süfyan es-Sevrî, İbrahim b. Edhem'in Hz İbrahim (as)'a benzediğini, sahabe olsaydı çok üstün birisi olabileceğini söylemiştir.⁴²¹ Şa'rânî, İbrahim b. Edhem'in bir rüzgarın esmesiyle uçacak bir ruh gibi olduğunu söyler.⁴²² İbn Aclân, İbrahim b. Edhem'i gördüğü için şükür secdesi yapmıştır. Muda' b. İsa, İbrahim b. Edhem için: “*O dostlarına oruç ve namazla değil doğruluk ve cömertliğiyle üstündü*” demiştir.⁴²³

İbrahim b. Edhem'in kendi döneminde ünü çok yayılmıştı. Halife Ebu Cafer Mansur (754-775) onu saraya davet etmiş ve ona birtakım bilgiler sormuştur. İbrahim b. Edhem Süfyan

⁴¹⁶ Atar, a.g.e., s.144; Combrinck, a.g.m., s.39.

⁴¹⁷ Hucvirî, a.g.e., s.201; Attâr, a.y.; Hocasâde, a.g.e., s.117.

⁴¹⁸ Hucvirî, a.y.

⁴¹⁹ Kelabâzî, a.g.e., s.201.

⁴²⁰ Zehebî, a.g.e., VII, 389-390.

⁴²¹ İbn Asâkir, a.g.e., VI, 289; Zehebî, a.g.e., VII, 390.

⁴²² Şârânî, a.g.e., s.70.

⁴²³ İbn Asâkir, a.g.e., VI, 312.

Sevrî'ye ilim için öğrencisini göndermiştir. Öğrenci Süfyan'a gelerek: “*Ben senin bilgin için değil, kibrini nasıl kırdığının ilmini almak için geldim*” deyince Süfyan Servî öğrencinin bu düşüncesine hayran kalarak, “*Böyle bir öğrenciyi kim yetiştirdi*” diyerek İbrahim b. Edhem'le tanışmak için onun yanına gelmiştir. Bu şekilde başlayan dostlukları, sabahlara kadar bazen sohbet ve daha çok tefekkür ve sükut halinde birlikte vakit geçirerek kuvvetlenir.⁴²⁴

Süfyan Sevrî'nin İbrahim b. Edhem'in yanında konuşmaktan çekindiği rivayet edilmiştir.⁴²⁵ Bir gün Süfyan Sevrî'ye bir kişi bir tabak içinde yemek getirir. Süfyan; “*Oruçlu olmasaydım bu yemeği yerdim*” der ve yemeği geri çevirir. Bunun üzerine o kişi İbrahim b. Edhem'e daha önce böyle bir yemek götürdüğünü, onun, “*Oruçluyum fakat seni hoşnut etmek için yerim*” dediğini ve yemeği yediğini anlatınca, Süfyan Servî şeyhinin emriyle emrolunduğunu düşünür hemen o yemeği yer.⁴²⁶

Evzâî 'ye “*İbrahim b. Edhem'i mi daha çok seversin Süleyman el-Havvas'ı mı?*” diye sorulduğunda “*İbrahim'i daha çok severim çünkü o insanlara karşıdır, onlarla dertleşir ve konuşur*” demiştir.⁴²⁷

İbrahim b. Edhem, Râbiatu'l-Adeviyye (v.185)'den yirmi yıl önce vefat etmesine rağmen ilahi sevginin en fazla görüldüğü kişi olarak düşünülür. Ayrıca ilahi sevginin köklerinin İbrahim b. Edhem'de görüldüğü fikrini savunan kişiler vardır.⁴²⁸ İbrahim b. Edhem'deki ilahi muhabbet, korku ve hüzne dayalı olsa da marifetullah ve ümit ve recâ da her zaman tutunduğu dallardı.

H.III asır verânın önemli bir kavram olduğu dönemdir. O dönemdeki tasavvufun özü, sâlikin kalbinin bütün dünyevî meşguliyetlerden uzaklaşmış olması, bütün amel ve ibadetlerinde doğruluk ve güvenilirlik üzere olmasıdır. Bu da ancak helal kazançla mümkündür. İbrahim b. Edhem, verânın önderi olduğu gibi helal kazanç yönünden de hep önde olmuştur.⁴²⁹ Cömertlik, infak ve îsâr konusunda çağının ve kendisinden sonraki çağların en önemli simalarından biridir. Özellikle hem kendi döneminde hem de kendinden sonraki dönemde “cömertlik timsali” olarak anılmıştır.⁴³⁰

İbrahim b. Edhem, tevekkül anlayışını: “*Yüzünü Allah'ın, hakkında takdir etmiş olduğu yöne çevir*”⁴³¹ diyerek ifade etse de özellikle maişet konusunda çalışmadan sonra gelen

⁴²⁴ Combrinck, a.g.m., s.39.

⁴²⁵ Zehebî, a.g.e., VII, 393; Combrinck, a.g.m., s.40.

⁴²⁶ Combrinck, a.g.m., s.39-40.

⁴²⁷ Ebû Nuaym, a.g.e., VIII,10; İbn Asâkîr , a.g.e., VI, 312

⁴²⁸ Ziyâb, Edip Nâyif, “*İbrahim b. Edhem ve Nuşûu'l-İtticâhi's-Sûfiyyi*”, *Dirâsât: el-Ulûmu'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye*”, XXV, sy.2, Amman 1998, s.388.

⁴²⁹ Ziyâb, a.g.m.d. s.388.

⁴³⁰ N. Hanif, a.g.m., s.152.

⁴³¹ Ziyâb, a.g.m.d., s.389.

rızık, onun tevekkül anlayışının çerçevesini göstermede önemli bir noktadır. Kendisini Allah'ın takdirine bırakmak için çölde parasız senelerce dolaştığı rivayet edilse de bunu şeytandan uzaklaşma, nefsi mücâhede ve kalbini masivadan arındırmak için yapmıştır.⁴³²

İbrahim b. Edhem'in iki vesileyle dinini kendi tarzında yaşaması konusunda sevindiği, bunlardan biri, eski bir elbiseyle bir gemiye bindiği sırada insanların kendisiyle dalga geçtiği, hatta bir kişinin, üzerine bevl ettiği an, diğeri de yağmurlu ve soğuk bir günde hiç kimsenin onu mescide kabul etmediği ve gittiği hamamın, külhanının isinden simsiyah kesildiği zaman olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁴³³ Başka bir kaynakta, memnun olduğu bu anlara ek olarak, üzerindeki kürkünde bulunan bitlerin çokluğundan dolayı kürkün tüylerinin ayırt edilemediği zaman olduğu zikredilmiştir.⁴³⁴

Bu tip menkıbeler, aklımıza melâmetîliğin ilk nüvelerinin İbrahim b. Edhem'de bulunduğu fikrini getirmektedir. Çünkü o dönemde melâmetîlik henüz teşekkül etmemişti ama bazı kişiler, halkın kendilerini hor ve hakir görme yolu ile nefislerini edeplendirmek için ve nefis riyazeti maksadıyla melâmet denemeleri yaptıkları görülür.⁴³⁵ Melâmîler, amelleri ayıplayıp suçlamak ve suçlarından bahsettikleri kadar, övme ve medihten bahsetmezler. Riyadan konuştukları kadar ihlastan bahsetmezler. Amellerin eksik ve kusurlarından konuşmayı, onların fazilet ve menkıbelerinden konuşmaya tercih ederler.⁴³⁶ İbrahim b. Edhem'de de bu özellikler dikkat çeker. Ancak ondaki melâmî tavır h.III. asırdan sonra teşekkül eden Melâmetîlik'ten çok farklıdır. Çünkü onun döneminde tasavvufî terimlerin anlamı ve çerçevesi sonraki dönemlerden farklıdır. O dönemde teşekküllü bir tasavvuf literatürü henüz gelişmiş değildi.

Tasavvuf tabakat kitaplarının pek çoğunda İbrahim b. Edhem'e ait bölümler yazılmış, klasik tasavvuf kaynaklarında da görüşlerinden pek çok alıntı yapılmıştır. Örneğin, Sülemî (v.412)'nin *Tabakâtu's-Sûfiyye*'si⁴³⁷, Ebû Nuaym (v.430)'ın *Hilyetü'l-Evliyâ*'sı⁴³⁸, Kuşeyrî (v.465)'nin *Risâle*'si⁴³⁹, Hucvirî (v.465)'nin *Keşfu'l-Mahcûb*'u⁴⁴⁰, İbnu'l-Cevzî (v.595)'nin *Sıfatu's-Saffe*'si⁴⁴¹, Feridüddin Atar (v.627)'in *Tezkiret'ül-Evliyâ*'sı⁴⁴², İbnu Mülakkın

---

⁴³² Hucvirî, a.g.e., s.202.

⁴³³ Hucvirî, a.g.e., s.151.

⁴³⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s.238.

⁴³⁵ Hucvirî, a.g.e., s.151.

⁴³⁶ Affî, a.g.e., s.89.

⁴³⁷ Sülemî, a.g.e., s.27.

⁴³⁸ Ebû Nuaym, a.g.e., VII, 368-VIII, 40.

⁴³⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s.96.

⁴⁴⁰ Hucvirî, a.g.e., s.201.

⁴⁴¹ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., IV, 134

⁴⁴² Atar, a.g.e., s.144.

(v.804)'ın *Tabakâtu'l-Evliyâ'sı*⁴⁴³, Abdurrahman Câmî (v.892)'nin *Nefehâtü'l-Üns*'ünde⁴⁴⁴, Şa'rânî (v.973)'nin *Tabakâtu'l-Kübrâ'sı*⁴⁴⁵, Münâvî (v.1031)'nin *el-Kevâkibu'd-Durriyye'si*⁴⁴⁶ gibi tasavvuf tabakat kitaplarının yanında, İbn Sa'd (v.230)'ın *Tabakâtu'l-Kübrâ'sı*⁴⁴⁷, Buhârî (v.256) *Târîhu'l-Kebîr*'inde⁴⁴⁸, İbn Hibbân (v.354)'ın *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*'i⁴⁴⁹, İbn Hallikân (v.681)'ın *Vefeyâtu'l-A'yân*'i⁴⁵⁰, Zehebî (v.748) 'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'sı*⁴⁵¹, İbn Asâkir (v.571)'in *Tarihu Medîneti Dimeşk*'i⁴⁵², Mizzî (v.742)'nin *Tehzîbu'l-Kemâl*'i⁴⁵³, Hocasâde Ahmed Hilmi (v.1332)'nin *Hadîkatu'l-Evliyâ'sı*⁴⁵⁴, İbn Kesîr (v.774)'in *et-Târîhu'l-Kebîr*'i⁴⁵⁵, İbn Hacer el-Askalânî (v.852)'nin *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe'si*⁴⁵⁶ ve Hüseyin Vassâf (v.1929)'ın *Sefîne-i Evliyâ'sı*⁴⁵⁷ gibi kaynaklarda da İbrahim b. Edhem'e ayrılmış bir başlık bulunmaktadır. Bu kaynaklarda genelde İbrahim Edhem'in zühd hayatına nasıl geçtiği, Hızır (as) ile tanışması, helal lokma için diyar diyar dolaştığı, vefatı, tevekkül ve verâ konusundaki hassaslığından bahsedilmiştir. Yine Serrâc (v.378)'ın *Lümâ*'i⁴⁵⁸, Kelâbâzî (v.380)'nin *et-Taarruf*'u⁴⁵⁹, Ebû Talib el-Mekkî (v.386)'nin *Kûtu'l-Kulûb*'u⁴⁶⁰, Gazzâlî (v.505)'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'i⁴⁶¹ ve İbnu'l-Arabî (v.638)'nin *Fütühâtü'l-Mekkiyye'si*⁴⁶² gibi tasavvuf klasiklerinde kendisinden pek çok alıntı yapılmıştır.

Bazı görüşlere göre Horasan'da İslâmî hayatın temellerini ilk atan kişi İbrahim b. Edhem'dir. Horasan'da İbrahim b. Edhem'in etrafında oluşan tasavvufî hayatı ve çevreyi, tasavvuftaki zühd anlayışının temeli olarak sayıp İbrahim b. Edhem'i de Belh medresesinin

⁴⁴³ İbnu Mülakkın, a.g.e., s.5.

⁴⁴⁴ Câmî, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, çev. *Evliya Menkıbeleri*, terceme ve şerh: Lâmi Çelebi, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, Marifet Yay, İstanbul 1995, s.164-165.

⁴⁴⁵ Şa'rânî, a.g.e., s.70.

⁴⁴⁶ Münâvî, a.g.e., I, 73.

⁴⁴⁷ İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, I-IX, Dâru Sâdir, Beyrut 1968, VI, 400.

⁴⁴⁸ Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, I, 273.

⁴⁴⁹ İbn Hibbân, a.g.e., s.183.

⁴⁵⁰ İbn Hallikân, a.g.e., s.31.

⁴⁵¹ Zehebî, a.g.e., VII, 387.

⁴⁵² İbn Asâkir, a.g.e., VI, 277.

⁴⁵³ Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-XXXV, Beyrut, 1992, II, 27.

⁴⁵⁴ Hocasâde, a.g.e., s.116.

⁴⁵⁵ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1995, X, 227.

⁴⁵⁶ İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru'l-Cil, Beyrut 1412, I, 314.

⁴⁵⁷ Vassâf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr*, I-V, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul 2006, II, 48-49.

⁴⁵⁸ Serrâc, a.g.e., s.202.

⁴⁵⁹ Kelâbâzî, a.g.e., s.201.

⁴⁶⁰ el-Mekkî, a.g.e., I-147, III118, III-9, IV-162.

⁴⁶¹ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul 2002, I-921, II-59, II-161, vb. pek çok konuda İbrahim b. Edhem'den alıntı yapılmıştır.

⁴⁶² İbnu'l-Arabî, Muhammed, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, I-IV, Mısır 1293, II-478, III-212.

lideri olarak görenler vardır.⁴⁶³ Özellikle Goldziher ve ondan etkilenen Nicholson gibi müsteşrikler de İslam'daki mistik hayatın dışarıdan gelmekte olduğunu İbrahim b. Edhem'e dayandırarak delillendirirler.⁴⁶⁴

Günümüzde doğuda ve batıda İbrahim b. Edhem hakkında genelde makale tarzında çalışmalar yapılmıştır. İbrahim b. Edhem hakkında makale yazan kişilerin başında N. Hanif gelmektedir. Ona göre biyografik çalışmalar diğer dillere geçerken efsanevi bilgiler abartılarak alınır ve gerçekler göz ardı edilir. İbrahim b. Edhem de buna en güzel örnektir. Özellikle Farsça olarak kaleme alınan Tezkiretu'l-Evliyâ adlı eserde bu durum fazlasıyla gözlenir. İbrahim b. Edhem hakkındaki Hindçe ve Endonezya dillerindeki bilgilerin çoğu da Farsçadan geçmiştir. Arapça dışındaki kaynakların olgusal bilgi, dolayısıyla kaynak bilgi olma değerleri kaybolmuştur. Çünkü Farsça kaynaklardaki İbrahim b. Edhem'in ölüm ay ve günleri, Malay kaynaklardaki bazı kişilerin isimleri gibi otantik detaylar verilemesi N. Hanif'e göre hayal ürünüdür. Arapça olmayan literatürün bir başka özelliği de anekdotların yerine tam bütünlük ifade eden otobiyografiler olmalarıdır. Mesela İbrahim b. Edhem'in babası hakkında detaylı bilgiler içermektedir. İbrahim b. Edhem hakkında Türkçe yazılmış olan biyografiler de genelde süslenmiş ve güzelleştirilmiş olarak verilmiştir. İbrahim b. Edhem hakkında yazılmış olan Türkçedeki Derviş Hasan er-Rumî'nin menkıbesi, Urducadaki Muhammed Ebu'l-Hasan'ın hikayesi ve Malaycadaki Şeyh Ebu Bekr'in hikayeleri bu özellikleri içeren eserlerdendir.⁴⁶⁵

Günümüzde Batı'da İbrahim b. Edhem hakkında araştırma yapan en önemli isimlerden biri Russel Jones'tur. Bu yazara göre İbrahim b. Edhem'in tarihsel kişiliği çelişkilidir ama İbrahim b. Edhem çok az kişiye nasip olacak şekilde çok büyük üne sahip olmuştur. Onun şöhreti Hindistan'a hatta Hindistan'dan da öteye Endonezya'ya kadar ulaşmıştır. Çünkü Malay dillerinde ve Endonezya'daki çeşitli dillerde onunla ilgili pek çok bilgi vardır. Ona göre Hindistan'a ulaşması da yaklaşık 1500'lü yıllardır ve İbrahim b. Edhem Hindistan minyatür sanatını önemli bir nesnesi olmuştur. İbrahim b. Edhem'im anekdotlarından yapılmış Farsça çalışmalardan bazıları da İngilizceye çevrilmiştir. Ona göre bu Farsça kaynakların en önemlisi de Tezkiretü'l-Evliyâ'dır.⁴⁶⁶

İbrahim b. Edhem hakkında yapılan bir diğer çalışma Sato Tsugitaka tarafından ve Tokyo'da yayınlanan *Visits to the Tomb of the Saint Ibrahim* adlı bir makaledir. Yazara göre İbrahim b. Edhem'in efsaneliğini ya da gerçekliğini ayırt etmek, küçük gerçekler çok zengin bir edebiyata dönüştüğü için imkansızdır. Yazar, Hz. İbrahim (as) ile İbrahim b. Edhem

⁴⁶³ en-Neşşâr, Ali Sâmi, “*Medresetu'l-Belh ev Medresetu İbrahim b.Edhem*”, Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm, Dâru'l-Meârif, Beyrut 1978, III, 407.

⁴⁶⁴ Nicholson, a.g.e., s.10-27.

⁴⁶⁵ N. Hanif, a.g.m., s.153.

⁴⁶⁶ Jones, a.g.m., s.256, 257.

arasında isim ve karakter benzerliği kurmuş ve İbrahim b. Edhem'in peygamberî özelliklere sahip olduğunu vurgulamıştır. İbrahim b. Edhem'in “*kafirlerle savaşıp ateşli bir müslüman*” olduğunu söylemiş, ganimet kabul etmeyerek cihad ruhunu nasıl yücelttiğini ve zühdî hayatını gösterdiğini ifade etmiştir.⁴⁶⁷

Tsugitaka'ya göre 11 ve 12. yüz yıldaki Farsça ve Arapça efsaneler çok geniş bir konu topluluğuna dönüşmüştür. Buharî'deki üç satırlık bilginin bir buçuk asır içerisinde Ebu Nuaym'ın Hilyetu'l-Evliyâ adlı eserinde nasıl sayfalar dolusu malumata dönüşebildiğini sorgulamış, bu gelişmenin en önemli sebebinin de insanların Allah'ı kendilerine daha yakın hissetmeye olan istekleri ve bu mistik duyguların evliyalara olan alakayı artırması olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶⁸

XII. yüz yıldan sonra İbrahim b. Edhem'in Suriye-Cebele'deki türbesi ziyaret edilmiş olmuştur. İbrahim b. Edhem'in türbesinin ziyaret edildiğini ilk söyleyen Suriyeli alim el-Herevî (v.1214)'dir. el-Herevî, *Kitâbu'l-Ishârât ilâ Marifeti'l-Ziyârât* adlı eserinde İbrahim b. Edhem'in mezarından bir ziyaretgah olarak bahsetmiştir.⁴⁶⁹ Daha sonra İbn Şeddâd (v.1285) yaşadığı devrin hükümdarına sunduğu *el-A'le'l-Hâtura* adlı risalesinde İbrahim b. Edhem'in mezarının Cebele'de olduğundan bahsetmiştir. Aynı şekilde XII ve XIV. Yüz yıllarda da İbrahim b. Edhem'in mezarı ziyaret edilmekteydi. Ebu'l-Fidâ (v.1332) *Takvîmü'l-Büldân* adlı eserinde İbrahim b. Edhem'in mezarının Cebele'de olduğunu ve bir ziyaretgah olduğunu söylemiştir. İbn Teymiyye (v.1328) de *Kitâbu'z-Ziyârât* adlı eserinde kabir ziyaretlerini eleştirirken İbrahim b. Edhem'in mezarından da bahsetmektedir. İbn Teymiyye'nin o dönemde bu konulardan bahsederken İbrahim b. Edhem'in kabrini örnek olarak vermesi, o dönemde onun mezarını ziyaret etmenin ne kadar popüler olduğuna da bir kanıt olmaktadır. İbn Batuta (v.1326) *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr (Seyehatnâme)* adlı eserinde İbrahim b. Edhem'in mezarını ziyarete gittiğini ve o günde İbrahim b. Edhem'in doğum yıldönümü sebebiyle gerçekleştirilmiş olan festivalin bitmiş olduğundan bahsetmesi XIV. Yüz yılın başlarında bu kabrin meşhur ziyaret mahallerinden biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca İbn Batuta, İbrahim b. Edhem'in mezarının yanında bulunan bir zaviyeden bahsetmekte ve bu zaviyeye Suriye'nin bütün kesimlerinden ziyaretçilerin geldiğini söylemektedir.⁴⁷⁰ Cebele'deki İbrahim b. Edhem meşicidinden bahseden başka bir makalede de, oranın ziyaret mekanı olduğu ve meşicidin tarihi seyri anlatılır.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Tsugitaka, a.g.m., s.38-39.

⁴⁶⁸ Tsugitaka, a.g.m., s.40.

⁴⁶⁹ Tsugitaka, a.g.m., s.42.

⁴⁷⁰ Tsugitaka, a.g.m., s.42-49.

⁴⁷¹ Mârî, Yâsir, “*el-Kitâbatu't-Târîhiyye fî Mescid-i İbrahim b. Edhem Cebele*”, et-Türâsü'l-Arabî, sy.73, Şam 1998, s.142-146.

İbrahim b. Edhem, Muînüddîn Hasan el-Çiştî (v.633)'ye nispet edilen ve Hindistan'ın ilk ve en büyük tarikatı sayılan *Çiştîyye*'nin tarikat silsilesinin içinde yer alır. Silsileye göre İbrahim b. Edhem, Fudayl b. İyâz'ın halifesi, Huzeyfe el-Mar'aşî'nin de mürşididir.⁴⁷²

Tarikatların teşekkül ettiği dönemden önce yaşamasına rağmen, İbrahim b. Edhem'in bir tarikat kurucusu olmadığı bilinmekle birlikte, ona nispet edilen ancak babasının adıyla anılan *Edhemîyye* tarikatının kurucusu olarak da İbrahim b. Edhem'in ismi geçmektedir. Kaynaklarda Edhemîler, Belh'ten geldikleri, sünnete uydukları için bıyıkları kısa sakalları uzun, sırtlarında yeşil hırka, boyunlarında tespih, ilahi okuyup coşan bir zümre olarak tasvir edilir. "*Edhem*" kelimesinin her bir hatfine ayrı bir anlam vermişlerdir. Edhemîyye'nin Kâdirîlik ve Rifâîlik gibi sünnî bir tarikat olduğu fakat Şîî temayüllerinin olduğu da söylenir. Tarikat mensupları, "*taç*" adını verdikleri dört terklı (dilimli) *tâc-ı Edhemî* diye bir başlık kullanırlar.⁴⁷³

Bütün bu bilgiler İbrahim b. Edhem'in, kendi döneminde olduğu kadar kendinden çok sonraki dönemlerde de hem tasavvuf çevreleri hem de halk nezdinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

II- TÜRK VE İSLAMÎ EDEBÎ ESERLERDE İBRAHİM BİN EDHEM

İslam Edebiyatlarında İbrahim b. Edhem'in hayatı ve kişiliği etrafında oluşan menkıbeler, manzum-mensur eserlere konu olmuştur. Bu menkıbeler, "*İbrahim b. Edhem Hikayeleri*", "*İbrahim b. Edhem Menkıbeleri*" "*Edhem ü Hü mâ*" ve "*İbrahim b. Edhem Destanı*" gibi adlarla anılmıştır. Türkçe İbrahim b. Edhem destanlarında yer alan maceralar daha ziyade tasavvufî bir mahiyet arz eder.⁴⁷⁴

A- İbrahim b. Edhem Hakkında Yazılan Menâkıpnâmeler, Kıssalar ve Divanlar

İbrahim b. Edhem hikayesi Türk Edebiyatına Feridüddin Attar'ın "*Tezkiretü'l-Evliyâ*" adlı eserinden geçmiştir. Bunun da ilk mensur tercümeleleriyle birlikte manzum şeklinin XIV. yüz yılda meydana geldiği tahmin edilmektedir. Bu eski metnin XIX. yüz yılda basılan nüshalarıyla birlikte eksiklerle dolu olduğu görülür.⁴⁷⁵ Diğer dinî hikayelerde genellikle nazım

⁴⁷² Nizâmî, K.A., "*Çiştîyye*", DİA, VIII, İstanbul 1993, s.343.

⁴⁷³ Uludağ, Süleyman, "*Edhemîyye*", DİA, X, İstanbul 1994, s.421.

⁴⁷⁴ Albayrak, Nurettin, "*İbrahim b. Edhem*", DİA, XXI, İstanbul 2000, 295.

⁴⁷⁵ Kocatürk, Vasfi Mahir, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Yayınevi Ankara 1964, s.162.

birimi olarak beyit, vezin olarak da aruz kullanıldığı halde İbrahim b. Edhem menkıbelerinde hem beyitlere hem de hece vezniyle yazılmış dörtlüklere rastlanmaktadır.⁴⁷⁶

Gerek Türkiye gerekse Türkiye dışındaki kütüphanelerde, İbrahim b. Edhem'in kıssalarını ihtiva eden ve değişik dillerle yazılmış birçok yazma ve matbu eser mevcuttur.⁴⁷⁷ Bu eserlerden ulaşabildiklerimiz şunlardır.

1- Himmet Biray ve Mehmet Sarı'nın birlikte hazırlayarak Türkçeye kazandırdıkları *İbrahim b. Edhem Kıssası*. Bu eserin hazırlanmasına esas teşkil eden kitabın, İran'da Kâvus Neşriyat tarafından (Günbed-i Kâvus 1981) yayınlandığını önsözlerinde belirtmişlerdir. "*İbrahim Edhem*" isimli esas kitabın Derviş er-Rûmî'ye ait Doğu Türkçesiyle yazılmış bir yazmadan alıntı yapıldığı, özellikle İran'daki Türkmenlere yönelik hazırlandığı için nesir kısımlarının Türkmenceyle anlatıldığı söylenmiştir. Manzum ve mensur karışımı olarak anlatılmış kitabın manzum kısımları da bazen aruz vezniyle bazen de hece ölçüsüyle yazılmıştır.⁴⁷⁸

2- Vasfî Mahir Kocatürk, hususi kitaplığında da "*Destân-ı İbrahim*" adıyla bir yazma eser olduğunu belirtmiştir. Bir kısmını yayınladığı bu destanın da en önemli özelliği manzum mensur karışık ve maznun kısımlarının hem hece ölçüsüyle hem aruz vezniyle yazılmış olmasıdır.⁴⁷⁹

3- Süleymaniye kütüphanesinde bulunan manzum "*Kıssa-i İbrahim b. Edhem ve İnâbetuhû Rabbehû*" (Hacı Mahmut Efendi, Nr. 6286, vr. 37a-41b) adlı yazma.

4- Adana İl Halk Kütüphanesinde sonu eksik, elli sekiz beyitlik bir "*Manzûme-i Hikaye-i İbrahim Edhem*" (Nr.1152/2)⁴⁸⁰ adlı yazma.

5- Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde mensur bir "*Menâkıb-ı İbrahim b. Edhem*" (Nr.13547) hem Farsça hem de Türkçe tercümesiyle birlikte mevcuttur. Bu eserin 1457'de Doğanşehir'de yazıldığı ve XIV. yüz yıl Türk nesrine ait metinler arasında sayıldığı belirtilmiştir.⁴⁸¹

6- Topkapı Yeni Eserler Kütüphanesinde bulunan bir mecmua içinde yazarı bilinmeyen "*Hikaye-i İbrahim Edhem*" (Nr.2649) adlı yazma.⁴⁸²

⁴⁷⁶ Albayrak, a.g.m.d., s.295.

⁴⁷⁷ Biray, Himmet- Sarı, Mehmet, *İbrahim b. Edhem Kıssası*, Medrese Kitabevi, Afyon 1995, Önsöz, III.

⁴⁷⁸ Biray- Sarı, a.g.e., Önsöz, III.

⁴⁷⁹ Kocatürk, Vasfî Mahir, a.g.e., s.162.

⁴⁸⁰ Albayrak, a.g.m.d., s.295. Bu yazmanın Latin harfleriyle yayımı için bkz: İ. Çetin Derdiyok, "*Adana İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Bir Hikaye-i İbrahim Edhem Nüshası*", *Türkoloji Araştırmaları* 1997, Adana 1997, s.125-139.

⁴⁸¹ Kocatürk, a.g.e., s.192.

⁴⁸² Levend, Âgâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, TTK, Ankara 1984, I, 126.

7- “*Menâkıb-ı İbrahim b. Edhem*” adıyla yazarı bilinmeyen iki yazma eser daha vardır ki, birincisi, Millet Kütüphanesi, Emîr-i Şer’iyye, No:1132’de, diğeri Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut, No:4695’tedir.⁴⁸³

8- İki tane manzum “*Dâstân-ı İbrahim*” olduğu da kaynaklarda geçer. Bunlardan biri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde (Yeni yazmalar Nu. 520, Vr.39b-50a’da bulunmaktadır. Diğeri ise Bursa Genel Kitaplığı’nda (Nu. 4061, Vr. 237a-245a) bir mecmua içindedir. Bu yazmalar Vasfi Mahir Kocatürk’ün kütüphanesindeki yazmaların aynısıdır.⁴⁸⁴

9- Alevî-Bektaşî klasikleri arasında yer alan *Dâstân-ı İbrahim Edhem*. Bu eserin bir çok yazma nüshası bulunmaktadır. Bizim gördüğümüz nüsha, Amasya Gümüşhacıköy Beden Köyü’nde ikamet etmiş olan merhum Durmuş Topal Baba’ya ait olan nüshadır. Doç. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez tarafından yayıma hazırlanmış ve Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları arasında Ankara Şubat 2007’de basılmıştır.⁴⁸⁵

10- Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî’nin Mesnevî’sinin Tahiru’l-Mevlevî şerhinde 7143-7275 beyitleri arasında *İbrahim Edhem Hikayesi* olarak İbrahim Edhem’e ait olan bir keramet 132 beyit halinde anlatılır.⁴⁸⁶

11- Tebrizli Ahmedî’nin *Esrârname*’sinde de Mesnevî’deki aynı hikaye manzum olarak anlatılır.⁴⁸⁷

12- Sâfâ adlı bir şaire ait olan manzum bir *İbrahim Edhem Destanı* vardır.⁴⁸⁸

13- Necip Fazıl Kısakürek, İbrahim b. Edhem’in hayatını beş perdelik oyun halinde *İbrahim Ethem* adıyla kaleme almıştır.⁴⁸⁹

14- Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*’ının yedinci kitabında *Derviş Ahmet* isimli şiirinin bir bölümünde de İbrahim b. Edhem’e telmihte bulunmuştur.⁴⁹⁰

B- Türk Edebiyatında Edhem ü Hümâlar

Edhem ü Hümâ, İbrahim b. Edhem’in menkıbelerini konu alan mesnevi tarzındaki eserlere verilen addır.⁴⁹¹ Edhem ü Hümâ iki kahramanlı, manzum bir aşk hikayesidir. Bazı

⁴⁸³ Levend, a.g.e., I, 439.

⁴⁸⁴ Güder, Nurcan Öznal, *Dâstân-ı İbrahim Edhem*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, İÜSBE, İstanbul 1992, s.X.

⁴⁸⁵ *Dâstân-ı İbrahim Edhem, Dâstân-ı Fâtıma, Dâstân-ı Hatun*, Haz. Mehmet Mahfuz Söylemez, TDV Yay., Ankara 2007.

⁴⁸⁶ Rûmî, Mevlânâ Celaleddîn, *Mesnevî*, I-III, çev. Tâhiru’l-Mevlevî, Haz. Selahaddin Tuna, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2006, I, 460, 467; Yılmaz, Ahmet, *Na’tü Mustafa Edhem ü Hümâ*, Selçuk Üniversitesi, Vakfı Yay., Konya 1999, s.XLVI.

⁴⁸⁷ Yılmaz, a.g.e., s.XLVII.

⁴⁸⁸ Yılmaz, a.g.e., s.XXXVIII.

⁴⁸⁹ Kısakürek, Necip Fazıl, *İbrahim Ethem*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1978.

⁴⁹⁰ Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, VII. Kitap, Derviş Ahmet Şiiri.

⁴⁹¹ Balkaya, Halit, *Türk Edebiyatında Edhem ü Hümâ (Edhemnâme) Mesnevileri ve Bir Yanlışığa Dair*, AÜTAED, sy.18, Erzurum 2001, s.103.

yazma nüshaların üzerinde İbrahim b. Edhem Hikayesi olarak da kayıtlıdır. Bazı kütüphane kayıtlarında ise Edhemnâme olarak zikredilmektedir.⁴⁹²

Edhem, dünya malını umursamayan, sırtında içme suyu taşıyıp satarak geçimini temin eden fakir bir erkeğin adı, Hümâ da bu erkeğin başına konan devlet kuşunu ifade eden padişah kızının ismidir. Edhem, İbrahim b. Edhem'in babası, Hümâ ise İbrahim b. Edhem'in annesidir. Edhem ve Hümâ'nın kişilikleri, tanışması ve evlenmesiyle başlayan hikaye, İbrahim b. Edhem'in doğması, Hümâ'nın babasının, daha sonra torunu İbrahim b. Edhem'i tahtına geçirmesi ve İbrahim b. Edhem'in tacı-tahtı bırakarak zühd yolunu seçmesi olayıyla son bulur.⁴⁹³

Türk edebiyatında üç şair, Edhem ü Hümâ mesnevileri konusunda eser kaleme almıştır:

1- Lâmi Çelebi (v.h.938/ m.1531). Lâmi Çelebi'nin *Kıssa-i Edhem ü Hümâ* adında bir mesnevisi olduğu Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde geçmektedir. Ancak bu mesnevinin nüshaları bulunamamıştır. Gönül Ayan ve Âgah Sırrı Levend⁴⁹⁴ de bu kaynağa dayanarak Lâmi Çelebi'nin böyle bir mesnevisinin olduğunu kabul etmekte ve nüshalarının bulunamadığını bildirmektedirler.⁴⁹⁵

2- Bosnalı Sabit Alaaddin (v.h.1124/ m1714). Kaynaklarda belirtildiğine göre bu eser bitirilememiş ve yarım kalmıştır.⁴⁹⁶ Bu mesnevi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: 2901, 3557; Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi No:1620, Milli Kütüphane, No:1517 numaralarında kayıtlıdır. Sabit'in mesnevisi kayıtlı olduğu numaraların hepsinde mesnevi külliyatının içerisinde yer almaktadır.⁴⁹⁷

3- Na'tî Mustafa (v.h.1131/ m.1718). Edhemü Hümâ adı altında müstakil bir mesneviyi ilk düzenleyen şair Na'tî Mustafa'dır. Bu eser *Edhemnâme* olarak da tanınmıştır.⁴⁹⁸ Yer yer lirik ve mistik bir havaya bürünen eserin tarihî gerçeklere tam bir uygunluk içinde olmadığı söylenmiştir.⁴⁹⁹ Bu mesnevi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No:2999, 1653, 1745, 613, 678, 3087 ve Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege bölümü ASL, 54 numaralarına kayıtlıdır.⁵⁰⁰ Ayrıca, Yapı Kredi Bankası Kütüphanesi No: 15711; Konya Yazma Eserler Bölge Kütüphanesi No:00442; İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Reşit Efendi

⁴⁹² Yılmaz, a.g.e., s.XVII.

⁴⁹³ Yılmaz, a.g.e., s.XXIV-XXIX.

⁴⁹⁴ Levend, a.g.e., I, 135.

⁴⁹⁵ Balkaya, a.g.m., s.103; Yılmaz, a.g.e., s.XXVIII.

⁴⁹⁶ Yılmaz, a.g.e., s.XVIII.

⁴⁹⁷ Baklaya, a.y.

⁴⁹⁸ Yılmaz, a.g.e., s.LXXVIII.

⁴⁹⁹ Albayrak, a.g.m.d., s.295.

⁵⁰⁰ Balkaya, a.y.

Bölümü No:862; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Bölümü No:1089; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü No:2872; Kütahya Vahit Paşa Kitaplığı No:1321'de de kayıtlı Edhemnâme nüshaları vardır.⁵⁰¹

Na'tî Mustafa'nın Edhem ü Hümâ'sı üzerine Yrd. Doç. Dr. Ahmet Yılmaz tarafından tenkildi metin çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada önce Na'tî Mustafa hakkında bilgi verilmiş, mevcut Edhem ü Hümâ ve bazı İbrahim b. Edhem hikayeleri tanıtılmış, Na'tî Mustafa'nın mesnevisi içerisindeki 1197 beyit yukarıda zikrettiğimiz farklı nüshalarla karşılaştırılmış ve bu beyitlerin transkripsiyonu yapılmıştır. Bu çalışma Konya'da 1999 yılında Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları arasında çıkmıştır.

Na'tî Mustafa'nın Edhem ü Hümâ'sı; Konya Yazma Eserler Bölge Kütüphanesi'ndeki nüshası, Süleymaniye Reşid Efendi Bölge Kütüphanesi'ndeki nüshası ve İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndaki nüshaları Edhemnâme ismiyle kayıtlı olmasına rağmen; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesindeki nüsha ile Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi'ndeki nüsha Edhem ü Hümâ olarak kayıtlıdır.⁵⁰²

III- İBRAHİM BİN EDHEM HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

1- İbrahim b. Edhem'in yeğeni olan Kûfeli şair Muhammed b. Kunasâ'nın dayısı hakkında yazdığı birkaç beyt. Bu beyitlerde İbrahim b. Edhem'in münzevî hayatı, yüksek seciyesi ve cesareti övülmektedir.⁵⁰³

2- İbrahim b. Edhem hakkında yapılan başlıca çalışmalardan biri, İshak Sunguroğlu'nun *Guatama Budha ve İbrahim İbni Edhem* adlı eseridir. Bu eser İstanbul'da 1974 yılında basılmıştır. Tezimizde bu eserden geniş olarak istifade ettik.

3- Bir başka çalışma da Semîh Âtîf ez-Zeyn'in 1988 yılında Beyrut'ta basılan *Silsiletu A'lâmu't-Tasavvuf* adlı serinin "İbrahim b. Edhem" için yazılmış bölümüdür. Bu eserden de tezimizde yararlandık.

4- Elimizdeki en önemli çalışma İbn Mende (h.360-395) tarafından yazılan *Müsnedu İbrahim b. Edhem* adlı eserdir. Bu kitapta İbrahim b. Edhem'den yapılan rivayetler bulunmaktadır. Eser Mecdi es-Seyyid İbrahim tarafından tahkik edilerek Kahire'de 1988 yılında basılmıştır. Ekler bölümünde bu eser hakkında bilgi verilmiş ve tercemesi de yapılmıştır.

⁵⁰¹ Yılmaz, a.g.e., s.LXXIII.

⁵⁰² Yılmaz, a.g.e., s.XLIX.

⁵⁰³ Arendonk, a.g.m., s.886.

5- Doğu edebiyatlarından aldığı çeşitli konuları işleyen İngiliz şairi James Henry Leight Hunt, İbrahim b. Edhem için de, “*Abou ben Adam*” adlı bir şiir kaleme almıştır. Bu şair, bu şiirini Bustânu’s-Selâtîn’deki bir anekdotu kullanarak yazmıştır.⁵⁰⁴ Bu anekdot da şudur: İbrahim b. Edhem bir gece rüyasında Cebrail (a.s)’ı elinde kalem ve divit olduğu halde yeryüzüne inerken görmüştü. Elindekilerin ne işe yarayacağını sorduğunda Cebrail (a.s), yeryüzündeki evliyaları yazacağını söyledi. İbrahim b. Edhem “*Beni de yaz*” deyince, Cebrail (a.s): “*Senin için emri ilahi yoktur*” dedi. İbrahim b. Edhem’in ben evliya olmasam da onları severim demesi üzerine, bir müddet sükut edildi. Daha sonra Cebrail(a.s): “*Fermanı ilahi geldi, isminizi defterin başına yazacağım*” buyurdu.⁵⁰⁵

6- 1640 yıllarında Açe’de yaşayan Nureddin er-Rânirî’nin İbrahim b. Edhem hakkında yazdıklarının bir kısmı basılmıştır.⁵⁰⁶ (G.W.J. Dreves, “*De Herkomst van Nureddin er-Rânirî*” Bijdragen tot de Taal, Landreen Volkenkunde van Nederland- Indie, CXI, Gravenhage, 1955.)

7- er-Rânirî, İbrahim b. Edhem’e *Bustânu’s-Selâtîn fî Zikri’l-Evvelîn ve’l-Âhirîn* adlı esrinde de on iki sayfa kadar yer vermiştir. Bu eser, İbrahim b. Edhem’le ilgili seçilmiş, mücâhede verâ ve tevekkülü anlatan yirmi beş tane hikâyecikten oluşur.⁵⁰⁷

8- “*Hayat-ı Sultan İbrahim*” (veya *Hikâyât-ı Sultan İbrahim Edhem*) adıyla bilinen bir eser de Malayca basılmıştır. Bu metin kısaltılmış olarak 1822 yılında Hollandalı Roorda Van Eysinga tarafından yayınlanmış, daha sonra da değişik baskıları yapılmıştır. (James, *Studies in Islam V/I*, 1968, s.7-20.)⁵⁰⁸ Bu eserin konusu diğer Malayca versiyonlardan farklıdır. Er-Rânirî’nin eserindeki bazı olaylara bakarsak orada geçen hikâyelerin bu versiyona kaynaklık ettiği anlaşılır. Çünkü *Hikâyât*’ın bilinen dört yazma versiyonu 1775-1865 arası tarihleri taşımaktadır. İbrahim b. Edhem’in Irak şehrinin kralı olması, Belh’ten bahsedilmemesi, bazı yerlerde kaynağı Kur’an ve hadis olduğu intibayı veren delillerin getirilmesi, İbrahim b. Edhem dışında önem atfedilen karakterlerin olması, başkalarıyla ilgili olarak kaynaklarda geçen efsanevi pek çok figürün İbrahim b. Edhem’e atfedilmesi ve güçlü bir didaktik içeriğe sahip olması bu *Hikâyât*’ın özellikleri arasındadır. Dört versiyonun sonunda da yazar olarak Şeyh Ebû Bekir adında bir kişinin ismi geçer.⁵⁰⁹ Tezimizin ek bölümünde Malayca versiyonun bir özeti verilmiştir.

⁵⁰⁴ Arendonk, a.g.m., s.886; Jones, a.g.m., s.257.

⁵⁰⁵ Sunguroğlu, a.g.e., s.47.

⁵⁰⁶ Arendonk, ay; Jones, a.g.m., s.255.

⁵⁰⁷ Arendonk, ay; Jones, a.g.m., s.256.

⁵⁰⁸ Arendonk, a.y.

⁵⁰⁹ Jones, a.g.m., s.255, 256.

9- Arnold Comcrinck'e ait, Early Sufi Saints adlı dergide yayımlanan İngilizce olarak kaleme alınan "*Ibrahim Adham*" adlı makale. Bu makalede İbrahim b. Edhem'in hayatı ve görüşleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Bu makaleden de tezimizde büyük ölçüde yararlandık.

10- Edîb Nâyif ez-Ziyâb, "*İbrahim b. Edhem ve Nuşûu'l-İtticâhi's-Sûfiyyi*", Dirâsât: el-Ulûmu'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye", XXV, sy.2, Amman 1997. Bu makalede İbrahim b. Edhem'in zühd hayatına geçişi ayrıntılı bir şekilde işlenmektedir. Tezimizde bu makaleden de yararlandık.

11- N. Hanif, "*Ibrahim b. Adham*", Enclopaedia of Sufis, Sout Asia, New Delhi 2000. Bu makalede İbrahim b. Edhem'in hayatı, Doğu ve Batı kaynaklarındaki yeri, bu kaynakların doğruluk ve güvenilirlik derecesi incelenmektedir. Tezimizde bu çalışmadan da istifade ettik.

12- Misbâh Kuluncî, "*İbrahim b. Edhem*", et-Türâsü'l-Arabî, yıl 3, sy. 11-12, Şam 1983, s.177-184. Bu makalede de İbrahim b. Edhem'in hayatından kronolojik olarak bahsedilmektedir.

13- Muhammed ez-Zuhaylî, *İbn Edhem*, Merciu'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Şam ty. Bu kısa çalışmada da İbrahim b. Edhem'in yaşantısından bazı kısa alıntılar yapılmıştır.

14- Yâsir Mârî, "*el-Kitâbatu't-Târîhiyye fî Mescid-i İbrahim b. Edhem, Cebele*", et-Türâsu'l-Arabî, yıl 19, sy.73, s.142-146, Şam 1998. Bu makalede İbrahim b. Edhem için Cebele'de yapılmış olan bir mescitten bahsedilmektedir. Tezimizde bu makaleyi de kaynak olarak kullandık.

15- Ali Sâmi en-Neşşâr, "*Medresetu'l-Belh ev Medresetu İbrahim b. Edhem*", Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm, Dâru'l-Meârif, III, 407-430, Beyrut 1978. Bu makalede İbrahim b. Edhem, Belh (Horasan) medresesinin önderi olarak görülmekte, İbrahim b. Edhem ve Guatama Budha arasındaki benzerlik ve irtibattan bahsedilmektedir. Bu çalışmadan da eserimizde istifade ettik.

16- Muhammed Receb el-Beyyûmî, "*İbrahim b. Edhem el-Batal ez-Zâhid eş-Şehîd*", Mecelletu'l-Ezher, XXVI, sy.18, s.971-975, Kahire 1955. Bu makalede İbrahim b. Hayatı ve bazı tasavvufî görüşlerinden bahsedilmektedir. Tezimizde bu makaleden de kaynak olarak yararlandık.

17- Ahmed Mahmûd Subhî, "*İbrahim b. Edhem*" Mevsûatu'l-Hadâratî'l-İslâmiyye, Elif mad., II, 66-70, Amman 1993. bu makalede İbrahim b. Edhem'in hayatı, tasavvufî görüşleri ve oryantalistlerin İbrahim b. Edhem hakkındaki görüşlerinden bahsedilmektedir. Tezimizde bu makaleden de kaynak olarak yararlandık.

18- Abdusselâm Bilâcî, “*İbn Edhem, Ebû İshak İbrahim b. Edhem*”, Mevsuatı A’lâmi’l-ulemâ ve’l-Udebâi’l-Arabi’l-Müslimîn, I, 424-426, Beyrut 2004. Bu makalede İbrahim b. Edhem’in hayatı, tasavvufî görüşleri ve hadis raviliğinden bahsedilmektedir. Tezimizde bu makaleden de kaynak olarak yararlandık.

19- Nurcan Öznal Güder, *Dâstan-ı İbrahim Edhem*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, İÜSBE, İstanbul 1992. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Doç Dr. Mustafa Özkan danışmanlığında hazırlanan bu yüksek lisans tezinde, İstanbul Topkapı Kütüphanesindeki ve Bursa Genel Kitaplığında bulunan iki *Dâstân-ı İbrahim Edhem* kıssasına dayanarak bir tenkitli metin çalışması yapılmıştır.

20- Yaşar Nuri Öztürk, “*İbrahim b. Edhem*”, Nesil Dergisi, sy.5, İstanbul Şubat-1979, s.21-27. bu makalede İbrahim b. Edhem’in hayatı ve tasavvufî görüşleri işlenmiştir. Tezimizde bu makaleden de kaynak olarak yararlandık.

21- S. Sibel İzzî, “*Kıssa-i İbrahim Edhem*”, Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, Danışman: Yard. Doç. İ. Çatin Derdiyok, Adana 1998.

22- C.Van Arendonk, “*İbrahim b. Edhem*” MEB İA,5/2, İstanbul 1968. Bu makaleden de tezimizde faydalandık.

23- Russel Jones, “*Ibrahim b. Adham*”, The Encyclopaedia of Islam (New Edition), Leiden 1954. Bu makaleden de tezimizde faydalandık.

24- Russel Jones, “*Ibrahim ibn Adham*”, Encyclopaedic Survey of Islamic Culture, s.254-267, New Delhi, 1988. Aynı makale “*Ibrahim Ibn Adham A Summary of the Malay Legend*” adıyla Studies in Islam dergisinde , c.5, sy.1, s.7-20, New Delhi 1968 yılında yayımlanmıştır. Bu makaleden de tezimizde faydalandık.

25- Reşat Öngören, “*İbrahim b Edhem*”, “*İbrahim b. Edhem*”, DİA, XXI, İstanbul 2000, s.293-295. Bu makaleden de tezimizde faydalandık.

26- Nurettin Albayrak, “*İbrahim b. Edhem*”, DİA, XXI, İstanbul 2000, s.295-296. Tezimizde bu makaleden de faydalandık.

27- Richard Gramlich, “*Ibrahim b. Adham*”, Alte Vorbilder des Sufitums, Wiesbaden 1995, s.135-282. Bu makalede İbrahim b. Edhem’in hayatı ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

IV- İBRAHİM BİN EDHEM ÜZERİNDEKİ TARTIŞMALAR

İbrahim b. Edhem'in hayatıyla Budizm'in kurucusu Buda'nın hayatı arasındaki benzerlikten yola çıkarak İbrahim b. Edhem'in Budizm'den etkilendiği ve Buda'nın öğretilerini aynen aldığı şeklinde görüşler vardır. Bu görüşü ilk dile getiren kişi, Ignaz Goldziher'dir.⁵¹⁰

Buda adıyla tanınan ve hayatı efsaneye karışmış bir Hintli olan Budizm'in kurucusunun esas adı, Siddhartha Gotama'dır. "Aydınlanan, uyanan" anlamındaki Buda (Budhha) onun lakabı olup, bu lakap gerçeği bulduğu ve aydınlandığına imnanıldığı için ona verilmiştir. Hindistan'ın kuzeydoğusunda, şimdiki Nepal'in bulunduğu bölgedeki Sakya kabilesi yöneticisinin çocuğu olarak M.Ö. 563'te doğan Prens Gotama, saray eğlenceleri içinde yaşarken yirmi dokuz yaşına geldiğinde acılar karşısında ruh sükûnetini yitirmeyen bir keşişten etkilenerek gerçek hayatın saraydakinden farklı olduğunu anladı. Sarayı, karısını ve oğlunu terk ederek ağır bir zühd hayatı yaşadı. Sonunda, önceki aşırı zevk düşkünlüğü gibi şimdiki aşırı zühdün de insanı gerçeğe ulaştıramayacağını anladı. Dolunaylı bir gecede Bedhi veya Bo ağacı denilen bir tür incir ağacının altında murakabe halinde iken aydınlanmaya erişti. Bulunduğu yer daha sonra kutsal ziyaret makamı sayıldı.⁵¹¹ Böylece Brahma dininde bazı değişiklikler yapılmak suretiyle M.Ö. 622-542 yılları arasında kurulan din de Budizm olmuştur.

İbrahim b. Edhem ve Buda ile benzerlik kurulan ilk sebep, İbrahim b. Edhem'in bir prens iken duyduğu bir ses üzerine her şeyden vazgeçerek zühd yolunu seçmesi hadisesidir.⁵¹² İbrahim b. Edhem'in memleketi olan Belh şehrinde Zedüştlük dini ile Budizm, İslam'ın zuhuruna kadar yan yana yaşamıştır. Belh'teki kutsal Nevbahar isimli Buda tapınağı her taraftan gelen, Budistler tarafından ziyaret edilirdi. Bu tapınağın en büyük rahibi, tarihteki Bermekî'lerin atası Bermek idi. Horasan civarlarında İslamiyet karşısında etkisini kaybeden Budizm ancak Nepal ve Seylan taraflarında tutunabilmiştir.⁵¹³ İslam sufiliğinin menşeinin Budizm'e dayandığı iddiası da özellikle bu sebeple ortaya çıkmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi özellikle Goldziher ve ondan etkilenen Nicholson gibi müsteşrikler İslam'daki mistik hayatın dışarıda gelmekte olduğunu Buda-İbrahim b. Edhem benzerliğine dayandırarak delillendirirler.⁵¹⁴

Buda ve İbrahim b. Edhem'in zühd hayatına geçiş açısından benzerlikleri elbette vardır. İbrahim b. Edhem'in hayat hikâyesinin kaynaklarda çeşitli şekillerde geçtiğine daha

⁵¹⁰ Nicholson, a.g.e., s.16; Arendonk, a.g.m.d, s.886; Jones, Russel, "İbrahim b. Adham",EI(İng.),III,986; Semih Âtîf ez-Zeyn, a.g.e., s.103,108.

⁵¹¹ Tümer, Günay, "Budizm", DİA, VI, İstanbul 1992, s.352.

⁵¹² Sunguroğlu, a.g.e., s.11-12.

⁵¹³ Affi,a.g.e., s.76; Sunguroğlu, a.g.e., s.15-18.

⁵¹⁴ en-Neşşâr, a.g.m., s.407.

önce değinmiştik. Bu kaynaklardan çıkarabileceğimiz en makul sonuç şöyledir: İbrahim b. Edhem memleketinin soylu, aristokrat ve zengin bir ailesinin oğludur. Hâtiften duyduğu seslerden etkilenerek zühd hayatını seçmiş, tacını ve tahtını bırakarak yollara düşmüştür. İbrahim b. Edhem'in tarihi bir şahsiyet olduğu tasavvuf açısından en eski kabul edilen kaynaklarda bile bahsedilmesinden anlaşılır. Sülemî Tabakât'ında İbrahim b. Edhem'i ilk sufiler arasında sayar.⁵¹⁵ Aynı şekilde Kuşeyrî Risalesi'nde tanıtılan ilk sufi İbrahim b. Edhem'dir.⁵¹⁶ Hucvirî de İbrahim b. Edhem'i "zamanının teki ve Hızır (as)'ın müridi" diye tanıtmıştır.⁵¹⁷ Kelâbâzî, İbrahim b. Edhem'i "büyük sufiler" arasında göstermiştir.⁵¹⁸

Sülemî'nin naklettiği İbrahim b. Edhem'in zühd hayatına geçiş hikayesi en çok bilinen ve en eskisidir. Bu rivayete göre İbrahim b. Edhem gençlik çağında avlanırken, hâtiften ya da avlamaya çalıştığı ceylandan iki kez: "*Sen bunun için mi yaratıldın, yoksa bu işe mi memur kıldın?*" diye ses duymuş, sonra aynı sesi atının eğrinin kaşından da işitmesi üzerine bütün malını mülkünü terk edip, tacını cüppesini kendi çobanına bırakıp zühd yoluna girmeye karar vermiş, aralarında Abdullah b. Mubârek'in de bulunduğu altmış kadar kişiyle birlikte Mekke'ye doğru yola çıkmıştır.⁵¹⁹ Bu olay onun Buda'ya benzemediğinin bir delilidir.⁵²⁰

İbrahim b. Edhem'in Buda'ya benzetilmesi veya görüşlerini ondan aldığı şeklindeki yorumlar, tamamen bir yanlış anlaşılma ve yetersiz tetkiklerin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.⁵²¹ Çünkü her dinde kendini zühde veren, dünyadan uzaklaşan kimselerin olması çok doğaldır. İbrahim b. Edhem'in kendini hakir görmesi, her dert ve cefayı gönül hoşluğu ile karşılaması, onun rıza, tevekkül ve mücâhede anlayışının bir sonucudur. Buda'nın düşüncesindeki çilecilik ise çok farklıdır. Buda'nın amacı, kişinin yaşam hevesinin öldürerek Nirvana'ya ulaşması ve böylece tenasühten kurtulmasıdır. İbrahim b. Edhem için ise Allah'ı hoşnut etmek, Allahın rızasını kazanmak ve gerçek mümin olmaktır. Bir Budist için ahlak, bizzat kendisi bir değerdir. Bir sufi için ise ahlakı kazanmak ancak Allah'ı bilme ve O'nu sevmekle mümkündür.⁵²²

Onun hal tercümesini yazan ilk tabakat ve tasavvuf tarihi kitaplarının bize naklettikleri üzere İbrahim b. Edhem'e nispet edilen kıssa ve vecizeleri, onun aslında bir zahit ve amel ile itikadı birleştirmiş bir mutasavvıf olduğunu göstermektedir. Müteakip asırlarda

---

⁵¹⁵ Sülemî, a.g.e., s.27.

⁵¹⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s.95.

⁵¹⁷ Hucvirî, a.g.e., s.201.

⁵¹⁸ Kelâbâzî, a.g.e., s.599.

⁵¹⁹ Sülemî, a.g.e., s.27.

⁵²⁰ N. Hanif, a.g.m., s.153.

⁵²¹ Ertan, a.g.e., s.30.

⁵²² Nicholson, a.g.e., s.17.

inkışaf eden nazari sufilikten onda herhangi bir eser aramak beyhudedir.⁵²³ Tabiûn devrinde riyazet ve mûcâhedenin karakterini gösteren birçok örnek vardır. Bunlar bize çilecilik anlayışının sanıldığı gibi iki ve üçüncü asırlarda Hint ve Hristiyan karakterli “dışarıdan müdahaleler” olmadığını gösterir.⁵²⁴

Ayrıca İbrahim b. Edhem’in Hızır, Davut veya İlyas ve Cebrail (a.s) ile görüşmeleriyle ilgili anlatılanların efsane olduđu⁵²⁵ ya da bazı sufiler tarafından uydurulduğu şeklinde görüşler vardır.⁵²⁶ N. Hanif’e göre Hızır (as)’la görüştüğu bilgisini ilk veren Sülemî’dir. Bu efsanevî bilgi daha sonraki bütün kaynaklara geçmiştir.⁵²⁷

---

⁵²³ Arendonk, a.g.m.d., s.886.

⁵²⁴ Öztürk, a.g.e., s.130.

⁵²⁵ Jones, a.g.m.d, s.985; Sarmış, a.g.e., s.109.

⁵²⁶ ez-Zeyn, a.g.e., s.108.

⁵²⁷ N. Hanif, a.g.m., s.153.

SONUÇ

Bu çalışmamızda, sahâbeden başlayarak Şakîk el-Belhî (v.194/ 809)' ye kadar olan zamanı kapsayan zühd döneminin en önemli şahsiyetlerinden biri olan İbrahim b. Edhem'in hayatını işlemeye çalıştık. İbrahim b. Edhem'in yaşadığı dönem tasavvuf tarihinin zühd dönemine tekabül ettiği için, giriş bölümünde zühd döneminden, zühd kelimesinin o dönemde ve daha sonraları ıstılah olarak kullanıldığı dönemdeki anlamlarından, o zamanda yaşamış olan ve İbrahim b. Edhem'le de görüşmüş olan zahidlerden bahsetmeye çalıştık.

İbrahim b. Edhem, zengin ve itibarlı bir ailenin oğlu iken genç yaşta zühd hayatını seçmiş, sahip olduğu geniş imkanları Horasan'da bırakarak yollara düşmüştür. Hızır (as) ile tanışmış, ondan ism-i âzam duasını öğrenmiş, helal lokma kazanmak için diyar diyar dolaşmıştır. Şam, Irak, Hicaz, Rum (Anadolu) bölgelerine seyahatler yapmış, bağ bekçiliği, rençberlik ve değirmencilik gibi çeşitli işlerde çalışmıştır. İbrahim b. Edhem, o dönemde Bizans'la yapılan çeşitli savaflara da katılmış, Şam bölgesinde (Suriye) vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Şöhreti daha yaşadığı dönemde müslümanlar arasında yayılmış olan İbrahim b. Edhem'in sohbet halkasına katılmak ve onunla görüşmek isteyen çok sayıda kişi onu ziyaret etmiştir.

İbrahim b. Edhem, döneminde yaşamış olan Ebû Hanife, Süfyân-ı Sevrî ve Evzaî gibi önemli şahsiyetlerle görüşmüş, dostluk kurmuş ve sohbet etmiştir. Tebe-i Tâbiîn ve Tabiûndan da hadis rivayet eden İbrahim b. Edhem, bu yönüyle tanınmaktan riya korkusuyla çekinmiştir. Daha çok mürsel rivayetlerde bulunan İbrahim b. Edhem rical kitaplarında sika olarak tanıtılmıştır. Edebiyatçı yönüyle de tanınan İbrahim b. Edhem'e ait olduğu ifade edilen bazı beyitleri de günümüze ulaşmış bulunmaktadır. İşte biz tezimizin ilk bölümünde, İbrahim b. Edhem'in hayatını, nesebi, doğumu, gençliği, zühd hayatını seçişi, hocaları, görüştüğü kişiler, geçimi, evliliği, Hızır (as) ile tanışması, ilmî yönü, özellikle hadisçiliği ve edebiyatçılığı ve kerametlerini anlatmaya çalıştık.

Her ne kadar İbrahim b. Edhem tasavvufî kavramların henüz ıstılahlaşmadığı bir çağda yaşamış olsa da, tasavvufun temel kavramları onun döneminde şekillenmeye başlamış ve yaygın olarak da kullanılmıştır. Sonraki dönemdekilerden farklı olarak, İbrahim b. Edhem zamanında bu kavramlar sadece ayet ve hadislerde geçen şekilleriyle anlaşılmakta yani henüz tasavvufî bir ıstılah olarak kullanılmamaktaydı. Çalışmamızın ikinci bölümünde İbrahim b. Edhem'in tasavvufî görüşleri ve tasavvufî yaşantısı bu çerçevede değerlendirilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar biz başlıklar şeklinde bu kavramları işlese de bu kavramlarla ilgili İbrahim b. Edhem hakkında anlatılan menkıbelere yer versek de o dönemde yaşamış olan

zahidler İslam'ı bir bütün olarak anladıkları ve yaşamaya çalıştıkları için herhangi bir kavram düşünceleri olmamıştır. Örneğin İbrahim b. Edhem, kimseyi kırmadan, incitmeden ve îsâr ölçüsüne uygun olarak halkla görüşmüş, onlarla hemhal olmuş, dertlerini dinleyip nasihatlerde bulunmuştur. Gecelerini tefekkür ve gözyaşlarıyla geçirmiş, zühd hayatını da en güzel örnekleriyle yaşamıştır. O, verâyı en üst noktada yaşamış, fakirliği ve nefsinin hakirliğiyle övünmüş, helal lokmayı bütün ibadetlerin sahih olmasının şartı olarak görmüş, tasavvufi kavramların henüz oluşmadığı o dönemde kendisinden sonra gelecek olanlara yaşantısıyla ve sözleriyle kaynaklık etmiştir.

İbrahim b. Edhem'in tasavvufi görüşlerinden elde ettiğimiz sonuç, onun tasavvufi hayatının temelinde zühd anlayışının olduğudur. Takva, verâ, fakr, mücâhede ve şükrünün temeli; dünyadan uzaklaşma, helal lokma peşinde koşmama, mala mülke değer vermeme ve yaptığı ibadetlere güvenmeyerek havf ve recâ arasında olmasıdır.

Onun hakkında bazı tartışmalı konular da vardır. Bunlardan biri de onun Buda ile benzerliği veya ondan etkilenip etkilenmediğidir. Onun hakkında yapılan bu tartışmalar genelde oryantalistlerin görüşlerine dayanmaktadır. Tezimizin üçüncü bölümünde üzerinde durduğumuz konulardan biri de budur. Kaynak kitaplarda İbrahim b. Edhem ile ilgili bilgiler bize onun efsanevî bir kişiliğin ötesinde; onun zahid, amel ile itikadı birleştirmiş bir mutasavvuf olduğunu göstermektedir. Onun hiçbir felsefî görüşle, İslam dışı bir dinle alakası yoktur. İbrahim b. Edhem'e ait olduğu söylenen "*Ben mücâhedeyi bir rahipten öğrendim*" sözü İslam'a ters düşmeyen ve ruhi gelişimi için din farkı gözetmeksizin herkesten faydalanmasını bildiğini gösterir. Ayrıca bu bölümde Türk ve İslam edebiyatında İbrahim b. Edhem'in yeri, onun bu edebiyata etkisi ile İbrahim b. Edhem hakkında yazılan eserlerden de bahsetmeye çalıştık. Sonuçta, Türk edebiyatında İbrahim b. Edhem menâkıpnamelerinin ve destanlarının çok önemli bir yeri olduğunu gördük. Aynı zamanda sadece Türkçe değil bu menâkıpnâmeler ve destanlar pek çok dilde kaleme alınmıştır.

Tezimizde İbrahim b. Edhem hakkında yapılan çalışmaların tamamına ulaşmayı hedeflese de, bunu tam olarak gerçekleştirdiğimiz pek söylenemez. Çünkü İbrahim b. Edhem hakkında pek çok dilde farklı alanlarda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan Türkçe dışındaki birkaç Arapça ve İngilizce eser ve makaleyi tezimizde kullandık. Halbuki gerek Farsça gerek Almanca olsun başka pek çok dilde İbrahim b. Edhem hakkında yapılmış çalışma mevcuttur. Müstakil bir çalışmada daha geniş mesai harcanarak, farklı dillerde eser ve makalelere de müracaat edilerek yapılacak olan bir çalışma, İbrahim b. Edhem'in günümüzde daha iyi anlaşılmasına yardım edecektir.

Tezimizde İbrahim b. Edhem'in hayatıyla ilgili hemen bütün bilgilere ulaşmaya çalıştık. Tasavvufî görüşleriyle ilgili olarak, gerek tasavvuf klasikleri gerekse tabakat kitaplarında yer alan bütün bilgileri tezimizde kullanmaya gayret ettik. Sadece İbrahim b. Edhem'in tasavvufî görüşlerine hasredilecek, zamanından günümüze kadar bu ıstılahların gelişimini de göz önüne alarak yapılacak olan çalışmalara ihtiyaç vardır. Böyle bir çalışma bize, zühd döneminden günümüze kadar ıstılahların geçirdiği anlam değişikliğini ve gelişmesini gösterecektir.

Gördüğüm kadarıyla, Batı'da özellikle 18. yy.'dan sonra İbrahim b. Edhem hakkında yapılan çalışmalar genellikle bir birinin tekrarı niteliğinde olup, onun hayat hikayesi ve Budha'ya benzerliği, TEzkiretu'l-Evliyâ'dan geçen hikayenin çeşitli versiyonları konu edilmiş, fakat İbrshim b. Edhem'in tasavvufî görüşleri birkaç makale dışında işlenmemiştir. Doğuda yapılan Arapça çalışmalarda da daha çok İbrahim b. Edhem'in hayat hikayesi ele alınmış, fakat tasavvufî görüşlerinin yorumu üzerinde pek durulmamıştır. Son yıllarda yapılan çalışmalarda İbrahim b. Edhem'in tasavvuf anlayışına ve tasavvufî görüşlerinin yorumuna değinilse de bu çalışmaların pek yeterli olduğunu da söyleyemeyiz. Bundan sonraki çalışmaların daha ziyade İbrahim b. Edhem'in tasavvufî görüşlerinin yorumu ve açılımı üzerine olmasını temenni ediyoruz.

Sonuç olarak İbrahim b. Edhem, zühd hayatını seçişi, Hızır (a.s.) ile tanışıp ondan ism-i âzam duasını öğrenmesi, tevekkül ve rıza konusundaki şöhreti, helal lokma aramak için gösterdiği çaba, zühd hayatını halkın da uygulayabileceği bir seviyede tanımlaması ile tasavvuf tarihine damgasını vurmuş ve kendinden sonraki dönemde ortaya çıkan hemen her tarikatta adından bahsedilmiş, görüşlerinden faydalanılmış ve eserlerinde yer almış önemli bir zahiddir. O, sâdece tasavvufî düşünceye tesir etmekle kalmamış, İslâmî ve Türk edebiyatında da menkıbe ve kerâmetleri ile kendisinden bahsettirmiş, İslâm kültürünün önemli unsurları arasında yer alan târihî, edebî bir şahsiyettir.

EKLER

EK-1 MÜSNEDÜ İBRAHİM BİN EDHEM'İN TERCEMESİ

A- Eserin Tanıtımı

İbrahim b. Edhem'in genellikle terğîb ve terhîbe dair merfu, mevkuf ve maktu rivayetlerinden 51 tanesinin bir araya getirilmiş hali olan bu eser, İbn Mende tarafından "*Müsnedü İbrahîm b. Edhem*" adıyla kaleme alınmıştır. Eser Mecdi es-Seyyid İbrahim tarafından tahrir ve tahkik edilerek 1988 yılında Kahire'de Mektebetü'l-Akrân tarafından basılmıştır. Bu eserin yazması Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye el-Âmire Kütüphanesi'nde Hadis bölümü 1558 nolu yazma eserin 427-437. sayfaları arasında, beş varak, on sahife ebatında ve her sayfada da 27 satır olmak üzere yer almaktadır. Kitap İbn Mende'den bize İbn Hacer kanalıyla gelmektedir. Muhakkike göre eserin isnadındaki ravilerin tamamı sikadır ve bu eserin İbn Mende'ye nispetinde hiçbir şüphe bulunmamaktadır.⁵²⁸

Tezimizin sonunda ekler bölümünde, bu eserde yer alan rivayetlerin merfu, mevkuf ve maktu olan rivayetlerin tercemesini ve muhakkikin bu rivayetler hakkındaki değerlendirmelerini almayı uygun gördük. Eserde yer alan diğer, İbrahim b. Edhem'in hayatı ve zühd yolunu seçişi ile ilgili rivayetler zaten tezimizde işlendiği için bu bölümde tekrar onların tercemesini vermeyi uygun görmedik.

B- Eserin Tercümesi

1- Süfyan, İbrahim b. Edhem'den, o Muhammed b. Ali'den, o babasından, o da dedesinden, o da Ali b. Ebî Talip'ten rivayet etmiştir ki:

*"Allah (cc) kime bir nimet verirse ona hamdetsin. Kimin rızkını genişletirse günahlarından bağışlanma dilesin. Kimin de başına bir musibet gelirse "Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh" desin"*⁵²⁹

2- Yukarıdaki rivayetin aynı isnadıyla gelmiştir ki:

*"Müslüman kardeşine nasihatte bulunan kimse dini konusunda rahatta olur. Ne zaman nasihat etmeyi bırakırsa rahatı kaçır."*⁵³⁰

3- Süfyan es-Sevrî İbrahim b. Edhem'den, o Muhammed b. Ziyad'dan, o da Ebû Hureyre'den şöyle rivayet etmiştir:

⁵²⁸ bkz. s. 6-13.

⁵²⁹ bkz. s. 19. dördüncü rivayet. Muhakkik bu rivayetin isnadının uydurma olduğunu söylemiştir.

⁵³⁰ bkz. s. 20. Beş numaralı rivayet. Muhakkik bu rivayetin isnadının uydurma olduğunu söylemiştir.

“*Namazda imamdan önce (secdeden) başını kaldıran kimse, Allah’ın, başını eşek başına çevirmesinden hiç korkmaz mı?*”⁵³¹

4- Yukarıdaki rivayet farklı senedle tekrar verilmiştir.⁵³²

5- Süfyan es-Sevrî İbrahim b. Edhem’den, o Muhammed b. Ziyad’dan, o da Ebû Hureyre’den şöyle rivayet etmiştir:

“*Bir gün Rasûlullah’ın huzuruna girdim. Baktım ki oturarak namaz kılıyor. Ona dedim ki: ‘Ey Allah’ın Rasulü, oturarak namaz kılıyorsunuz. Bir şeyiniz mi var?’ Rasulüallah: ‘Açım, o yüzden oturarak kılıyorum’ dedi. Bunun üzerine ben ağladım. O zaman Rasûlullah şöyle buyurdu: ‘Ağlama, dünyada bu halinden şikayet etmediği sürece kıyamet gününün şiddeti aç olana isabet etmeyecektir.’*”⁵³³

6- Aynı hadis farklı bir isnadla rivayet edilmiştir.⁵³⁴

7- Aynı hadis son kısmı değişik olarak rivayet edilmiştir. Değişiklik şu şekildedir:

“*Rasûlullah buyurdu ki: ‘Ağlama ey Ebu Hureyre. Çünkü halinden şikayet etmedikçe ahiretin hesabının şiddetini aç olan kimse görmeyecektir.’*”⁵³⁵

8- Aynı hadis farklı bir isnadla tekrar verilmiştir.⁵³⁶

9- Aynı hadis farklı isnadla tekrar geçmiştir.⁵³⁷

10- Kutn b. Salih ed-Dımeşkî İbrahim b. Edhem’den, o Yahya b. Said’den, o Muhammed b. İbrahim’den, o Alkame b. Vakkâs’tan, o da Ömer b. El-Hattâp’tan rivayet etmiştir ki:

“*Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği için karşılığı vardır. Kim hicretini Allah ve Rasulü için yapmışsa, onun hicreti Allah ve Rasulü’nedir. Kim de hicretini elde edeceği bir dünyalık için veya evleneceği bir kadın için yaparsa, onun hicreti de hicret ettiği şeydir.*”⁵³⁸

11- Muhammed b. Himyer İbrahim b. Edhem’den, o Abdullah b. Ömer el-Umrî’den, o Nâfi’den, o da İbn Ömer’den rivayet etmiştir ki:

“*Temettû haccı yapan kimseye teşrik günlerinde oruç tutma ruhsatı verilmiştir.*”⁵³⁹

12- Ebû Hayve Şüreyh İbrahim b. Edhem’den, o Musa b. Ukbe’den, o Nâfi’den, o da İbn Ömer ve Hz Aişe’den rivayet etmiştir ki:

⁵³¹ bkz. s.21. Altıncı hadis. Muhakkikin değerlendirmesine göre bu hadis sahih olmakla birlikte bu isnadla uydurmaktır.

⁵³² bkz. s.22. Yedinci hadis. Muhakkik bu rivayete ait böyle bir sened olmadığını söylemiştir.

⁵³³ bkz. s.22. Sekizinci hadis. Muhakkik bu rivayetin isnadının uydurma olduğunu söylemiştir.

⁵³⁴ bkz. s.23. Dokuzuncu hadis. İsnadı uydurmaktır.

⁵³⁵ bkz. s.23. Onuncu hadis. Muhakkik bu rivayete ait böyle bir sened olmadığını söylemiştir.

⁵³⁶ bkz. s.24. On birinci hadis. İsnadı uydurmaktır.

⁵³⁷ bkz. s.24. On ikinci hadis. Muhakkik bu rivayete ait böyle bir sened olmadığını söylemiştir.

⁵³⁸ bkz. s.25. On üçüncü hadis. Hadis sahihtir. İsnadı ise İbn Mende’ye göre uydurmaktır.

⁵³⁹ bkz. s.26. On dördüncü hadis. Muhakkike göre bu rivayetin isnadında bir problem yoktur.

*“Allah (cc)’in şu ayette bahsettiklerinden başka bir haram gıda bilmiyorum demiş ve En’am suresi 145. ayeti okumuştur.”*⁵⁴⁰

13- Bakıyye b. Velid babasından, o İbrahim b. Edhem’den, o Ebû İshak el-Hemedânî’den, o İmâretü’Ensârî’den, o da Ebu Hureyre’den şöyle rivayet etmiştir:

*“Şüphesiz ki fitne gelecek ve bazı kimseleri mahvedecektir. O fitneden ancak, ilmi sayesinde alimler uzak kalabilecektir.”*⁵⁴¹

14- Mufaddal b. Yunus İbrahim b. Edhem’den, o Mansur b. Mu’temir’den, o da Mücahid’den şöyle rivayet etmiştir:

*“Bir gün bir adam Rasulü Allah’a geldi ve: ‘Ey Allah’ın Rasulü! Bana öyle bir şey söyle ki yaptığımda hem Allah hem de insanlar beni sevsin.’ Bunun üzerine Rasulü Allah: ‘Allah’ın seni sevmesi bu dünyaya bağlanmamana bağlıdır. İnsanların seni sevmesi de onlara minnet etmemene bağlıdır.”*⁵⁴²

15- Ukbe b. Es-Seken İbrahim b. Edhem’den, o da Süfyan es-Sevrî’den, o da Hz Peygamber’den şöyle rivayet etmiştir:

*“Kötülüklerin gizlenmesi iyilik hazinelerindedir.”*⁵⁴³

16- İbrahim b. Edhem Süfyan es-Sevrî’den Rasulü Allah’ın şöyle söylediğini rivayet etmiştir:

*“Kişinin anne babasıyla evinde divan üzerinde onların gönüllerini hoş ederek uyuması, Allah yolunda ordunun safları arasında kılıcıyla cihad etmesinden daha hayırlıdır.”*⁵⁴⁴

17- Yukarıdaki isnadla şöyle rivayet edilmiştir:

*“Kötü huy bağışlanamayacak bir günah, sû-i zan da geri dönüşü olmayan bir hatadır.”*⁵⁴⁵

18- Şakîk b. İbrahim İbrahim b. Edhem’den, o Malik b. Dinar’dan, o Ebû Müslim el-Havlânî’den, o Ömer b. El-Hattap’tan, o da Rasulü Allah’tan şöyle rivayet etmiştir:

*“Yay gibi oluncaya dek namaz kılsanız, incecik oluncaya dek oruç tutsanız, putları terk edip Allah’ı birlemedikçe istikamet üzere olamazsınız.”*⁵⁴⁶

19- Seleme b. Külsüm İbrahim . Edhem’den, o da Malik b. Dinar’dan şöyle rivayet etmiştir:

⁵⁴⁰ bkz. s.28. On beşinci hadis. Muhakkike göre isnadı zayıftır.

⁵⁴¹ bkz. s.29. On altıncı hadis. İsnadı zayıftır.

⁵⁴² bkz. s.30. On yedinci hadis. İsnadı mürsel olmakla birlikte hadis sahihtir.

⁵⁴³ bkz. s.31. Yirminci hadis. İsnadı mu’daldır, yani zayıftır.

⁵⁴⁴ bkz. s.32. Yirmi birinci hadis. Hadis zayıftır.

⁵⁴⁵ bkz. s.32. Yirmi ikinci hadis. Hadis zayıftır.

⁵⁴⁶ bkz. s.33. Yirmi üçüncü hadis. Hadis batıldır, yani uydurmadır.

*“Konuşurken hiç hata yapmayan birini görürsün (bu seni hayrette bırakır), fakat onun amelinin tamamı hatadır.”*⁵⁴⁷

20- Sehl b. Hişam İbrahim b. Edhem'den, o Şu'be b. Haccâc'tan, oEbu İshak'tan, o Said b. Vehb'deb, o da İbn Mesud'dan şöyle rivayet etmiştir:

*“İnsanlara ilim yaşça büyüklerinden ve alimlerinden geldiği sürece hayır üzeredirler. İlim onlara küçüklerinden ve toplumun değer vermediği kişilerden gelirse helak olurlar.”*⁵⁴⁸

21- Tâlût İbrahim b. Edhem'den, o Hişam b. Hassan'dan, o Yezid er-Rukkâşî'den, o da Hz Peygamber'in amcalarından birinden Rasulüllah'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir:

*“Karada şehid olan kimsenin borçları ve emanetleri dışındaki bütün günahları bağışlanır. Denizde şehid olan kimsenin ise borç ve emanetleri de bağışlanır.”*⁵⁴⁹

22- Hayve b. Şüreyh b. Yezid babasından, o İbrahim b. Edhem'den, o Hişam'dan, o Hasan'dan, o da Hz Peygamber'den şöyle rivayet etmiştir:

*“Yumuşak huyluluk güvendir.”*⁵⁵⁰

23- Şakik b. İbrahim el-Belhî İbrahim b. Edhem'den, o Musa b. Yezid'den, o Üveys el-Karânî'den, o Ömer b. El-Hattap ve Ali b. Ebî Talip'ten, bu ,ki sahabi de Rasülüllah'tan şöyle rivayet etmiştir:

“Kim şu isimleriyle Allah'a dua ederse duası muhakkak kabul olur: Allah'im şüphesiz sen Hayy'sın, Hâhksın, Basîrsin, Semî'sin, Basîrsin, Sâdıksın, Kâhirsin, Garîbsin, Ğâfirsin, Samedsin, Kayyûmsun, Cebbârsın, Azîmsin, Âlimsin, Kavîsin...

*Kim bu duayı okur ve uyursa ve uyurken de ölürse şehid hükmündedir. Büyük günahları dahil bütün günahları bağışlanır. Ev ahalisi de mağfiret olunur. Kim bu duayı ederse binlerce ihtiyacı da olsa Allah onların hepsini karşılar.”*⁵⁵¹

24- Bakiye b. Velid İbrahim b. Edhem'den, o Ebân'dan, oYezid b. Niâme ed-Dabî'den, o da Rasulüllah (sav)'den şöyle rivayet etmiştir:

*“Gusül aldıktan sonra abdest alan bizden değildir.”*⁵⁵²

25- Davud b. Aclân İbrahim b. Edhem'den, o Mukâtil b. Hayyân'dan, o Enes b. Malik'ten, o da Rasulüllah'tan şöyle rivayet etmiştir:

*“Mescid-i Haram'da kılınan namaz, başka bir mescitte kılınan yüz bin namaza denktir. Benim mescidimde kılınan namaz on bin namaza denktir. Sınır boylarında bulunan mescitlerde kılınan namaz da bin namaza denktir.”*⁵⁵³

⁵⁴⁷ bkz. s.33. Yirmi dördüncü rivayet. İsnadı zayıftır.

⁵⁴⁸ bkz. s.34. Yirmi beşinci rivayet. İsnadı zayıftır.

⁵⁴⁹ bkz. s.35. Yirmi altıncı rivayet. İsnadı zayıftır.

⁵⁵⁰ bkz. s.35. Yirmi yedinci rivayet. İsnadı zayıftır.

⁵⁵¹ bkz. s.38. Yirmi sekizinci rivayet. İsnadı uydurmadır.

⁵⁵² bkz.s.38. Yirmi dokuzuncu rivayet. İsnadı çok zayıftır.

26- Yukarıdaki rivayet farklı bir senedle tekrar verilmiştir.⁵⁵⁴

27- Bakıyye İbrahim b. Edhem'den, o Nuaym'dan, o da Said b. El-Müseyyeb'ten şöyle rivayet etmiştir:

*“Kim namaz kılar, hacceder, umre yapar, oruç tutar veya her hangi bir hayır iş yaparsa, Allah (cc) o ibadetlerden en büyüğünün sevabıyla ona karşılık verir.”*⁵⁵⁵

28- İbrahim b. Edhem Mevlâ Müslim b. Abdirrahman'dan, o da Hz Peygamber'den şöyle rivayet etmiştir:

*“Rasulü Allah: ‘Kim benim adıma bir hadis uydurursa cehennemdeki yerini hazırlasın’ dediğinde, sahabe: ‘Ey Allah’ın Rasulü! Biz senden bir söz işitiyoruz ve onu senden aktarıırken bazı ilaveler ve eksiltmeler yapılabiliyor. Bu da sana yalan isnad etmek olur mu?’ Rasulü Allah: ‘Hayır. Kim bana, ben yalancıyım, sihirbazım, mecnunum diyerek yalan bir söz isnad ederse’ bu hükme dahildir’ dedi.”*⁵⁵⁶

29- Bakıyye İbrahim b. Edhem'den, o da Muhammed b. Aclân'dan şöyle rivayet etmiştir:

*“Allah’ın dininde anlayış sahibi olmak, kaptan suyu az dökerek abdesti tam olarak alabilmektir.”*⁵⁵⁷

30- Yukarıdaki senetle şöyle bir rivayet daha geçmektedir:

*“Şeytana, alimin konuştuğunda ilmiyle konuşması, sustuğunda da hilmiyle susmasından daha ağır gelen bir şey yoktur. Şeytan onun hakkında şöyle der: ‘Şuna bakın. Onun konuşması bana susmasından daha ağır gelmektedir.’”*⁵⁵⁸

31- Ukbe b. es-Seken el-Fezârî İbrahim b. Edhem'den, o Atâ b. Aclân'dan, o da Ömer b. El-Hattap'tan şöyle rivayet etmiştir:

*“Neredeyse bu ilim kalkmak üzeredir. Kimin yanında bir bilgi kııntısı varsa, onu başkalarına aktarmaya baksın.”*⁵⁵⁹

32- Bakıyye İbrahim b. Edhem'den, o Ebu Abdullah el-Horasanî'den, o da Ömer b. El-Hattap'tan şöyle rivayet etmiştir:

*“Kim Allah’tan korkarsa kinini tutsun. Kim Allah’tan çekinirse dilediğini yapmasın. Şayet kıyamet günü olmasaydı (insanların korkusuzluğu sebebiyle) gördüğünüz manzara çok daha farklı olurdu.”*⁵⁶⁰

---

⁵⁵³ bkz. s.39. Otuzuncu rivayet. İsnadı uydurmadır.

⁵⁵⁴ bkz. s.40. Otuz birinci rivayet. İsnadı zayıftır.

⁵⁵⁵ bkz. s.41. Otuz üçüncü rivayet. İsnadı zayıftır.

⁵⁵⁶ bkz. s.42. Otuz dördüncü rivayet. İsnadı zayıftır.

⁵⁵⁷ bkz. s.45. Otuz sekizinci rivayet. İsnadı zayıftır.

⁵⁵⁸ bkz. s.45. Kırkıncı rivayet. Bu rivayetin isnadı hasendir.

⁵⁵⁹ bkz. s.45. Kırk birinci rivayet. İsnadı çok zayıftır.

⁵⁶⁰ bkz. s.46. Kırk üçüncü rivayet. İsnadı zayıftır.

EK-2 CEVÂBU İBRAHİM BİN EDHEM AN ADEMİ İSTİCÂBETİ'D-DUÂ⁵⁶¹

Bu eser, anonim bir derlemeden ibaret iken baştarafında İbrahim b. Edhem'e ait olduğu rivayet edilen ve duaların kabul edilmeyişinin başlıca sebeplerini gösteren bir açıklamadan dolayı ona nispet edilmiş olmalıdır.⁵⁶²

⁵⁶¹ Süleymaniye Kütüphanesi, No: 1054, vr.82-86.

⁵⁶² Öngören, a.g.m.d, s.294.

وقد امر الوالد حتى اذا خرجت
 بعلمك كان معك الله تصليح لك وتزنيك ولا
 تشيتك واعلم انك متى اسبكت عشق الناس
 صار ولك اعداء ولو كانوا امهات وآباء وفي
 احسنت عشق الناس من اقوال يسواك
 اقر باء صاروا اقرباء **ثقف** قال لا اصبر يوما
 حتى افرغ بك نفسي واجمع لك همي واترك
 من الامر ما تحمدي وتجعل نفسك عليهم
 توفيقي الا بالله فلما مضى المبعاد قال **الشيخ**
 بسم الله الرحمن الرحيم يا انا اسئلك عما عرفت
 عليه كاني بك **وقد** دخلت بصبر واقبلت
 على المناقضة مع مخالفتك ورفعت نفسك
 عليهم وتناولت بعلمك لديهم وانقصت
 عن معاشتهم ومخالطتهم وجرتهم فخرجوك
 وشتمتهم فشتهمك وصلتهم فصلوك و
 يدعوك واتصل ذلك الشين بنا وبك و
 احجبنا الى الرب والاتقال عنهم وليس هذا

هذا بري فانه ليس بعاقل من لم يدارحها من
 ليس له من مدارته بد حتى يجعل **الله** تعا
 له فخر جا قال السمتي لقد كنت على ما قال ثم
قال ابو حنيفة رحم الله اذ دخلت البصرة
 استقبلك الناس وزادوك وعرفوا حقك
 فانزل كل رجل منهم منزلة اكره لاهل
 الشرف وعظم اهل العلم وقر الشيوخ والفق
 الاحدك وتقرب من العامة ودار التجار ولج
 الاخبار ولا تهاون بالسلطان ولا تحقر احد
 بقصدك ولا تقصر في مروتك اياهم ولا
 تخزي من شرك الى احد ولا تتفق بصحبة احد
 حتى تتخذ ولا تتخادم حسيسا ولا وضعا
 ولا تقول من الكلام ما ينكر عليك في طاهر
 واياك ولا تنسب الى التسفيا ولا تجيب عن
 ولا تقبل هدية وعليك بالمدارة والصبر
 تهوا الاحتمال وحسن الخلق وسعة الصدر
 تهوا استجد ثياب كسوتك والنز استعمل اللب

وقرب مجلسك وليكن ذلك في اوقات موعده
 واجعل لنفسك خلوة ترم بها حوائجك و
 تقدم في تقويمهم وتأديبهم بنفسك فانه
 ابقى لك واهم لك وحافظ على صلواتك
 وابدل طعامك فانه ماسا ويخيل قط و
 ليكن لك بطانية يعرفك اخبار الناس فمعي
 عرفت بفساد فاررد في الصلاح ومعي عرفت
 بصلاح فاررد رغبة وعناية في ذلك واعمد
 في زيادة من يزورك ومن لا يزورك والا
 حسان الى من احسن اليك او اساء اليك وحذ
 العفو ولم يعرف وتفاهل اما لا يعينك وا
 ترك كل ما يوزيك وبادر في اقامة الحقوق
 ومن مرض من اخوانك فعد بنفسك وتعاود
 برسلك ومن غاب منهم افتقد احواله ومن قعد
 ضمير عنك فلا تقعد انت عنه وصل من جفا
 واكره من اباك ولعوق عن اساء اليك ومن
 تكلم منهم بالقيح فيك فقل فيهم بالحسن

بالحسن الجميل ومن مات له ميت قضيت
 له حقه ومن كانت له فحمة هنته بها و
 من كانت له مصيبة عزيت به عنها ومن
 اصابه مع فتوح له باسئلهنك بامر
 من اموره نهضت له ومن اثغفك اغنا
 غننه ومن استصرك فانصره واظهر التو
 دة الى الناس استطقت واقس السيرة ولو
 على قوم لشام ومعي جمعك وغيرك مجلس
 اوضحك وياهم مسجد وجزت السائل
 وخاضوا فيه باجلاف ما عندك لم تبد لهم
 منك خلا فان سلكت عنها اجيب بما
 يعرفه القوم ثم تقول وفيها قول آخر وهو كذا
 ومجته كذا فاذا سمعوا منك عرفوا قدرك و
 مقدارك وان قالوا هذا قول من فقل قول
 بعض الفقهاء فاذا استقر اعلى ذلك والفقهاء
 وعرفوا مقدارك وعظمو احوالك فلعط كل
 من يختلف اليك يومها من العلم ينظرون فيه

EK-3 MÜNÂCÂT-I İBRAHİM BİN EDHEM

İbrahim b. Edhem, Kâbe'yi ziyareti sırasında terennüm ettiği münacâtı⁵⁶³:

⁵⁶³ Münâcât, (Mecmua), İstanbul 1265, s.62-63. bkz. Öngören, a.g.md., s.295.

EK-4 Hikâyât-ı Sultan İbrahim Edhem'in Malayca Versiyonunun İngilizce Özetinin Tercümesi

Hikayede İbrahim b. Edhem, Irak hükümdarıdır. Yaşlı bir adamın kendisini sorgulaması ve ona ahireti hatırlatması üzerine ülke yönetimini vezirine bırakır ve gider. Vezir ve maiyetindekiler onu arayıp bulurlar ve geri dönmeye razı ederler. Yolda kör bir balıkçıl kuşunun ağzına balıkların kendilerinin gelip girdiğini görünce geri dönmekten vaz geçer ve Irak'tan ayrılır. İbrahim b. Edhem nehr kenarına gelir, yıkanır. Nehrin üzerinde bulunduğu bir narı ikiye bölüp yarısını yer. Sonra başkasının malını yediği düşüncesiyle narın sahibini aramaya başlar ve Kufe'ye gider. Orada Şerif Hasan adında bir kişi vardır ve onun 14 yaşında zeki ve güzel bir kızı vardır. İbrahim b. Edhem narın sahibinin bu adam olduğunu anlar ve görüşmek için Şerif Hasan'ı aramaya başlar. Şerif Hasan'ın Şeyh İsmail ve Miftah el-Ârifin adında iki zahid arkadaşı vardır. İbrahim b. Edhem bu kişiyle görüşmeden Şerif Hasan ölür. Kızına da ölmeden önce Sultan İbrahim adında birisinin karısı olacağını söyler ve kızını iki zahid arkadaşına emanet ederek vefat eder.

Miftâh el-Ârifin, şeyhin kızı Sitti Saliha'ya yaptığı ziyaretlerinde genelde Hz Peygamber'le ilgili hikayeler anlatır. Bu hikayelerden biri de Hz Fatıma ile Peygamberimiz arasında geçen, Hz Fatıma'nın tesettürü ve evinin fakir oluşuna dair hikayedir. Burada Hz Peygamber'in ahiret için söylediği bazı sözler de geçer. Bu arada Sultan İbrahim narın sahibinin evini bulur. Onların kapılarını çaldığında Sultan İbrahim'in geldiğini anlarlar. Sahibinin Sitti Saliha olduğu söylenince İbrahim b. Edhem Sitti Saliha'ya gider. Sitti Saliha, Sultan İbrahim 'e kendisiyle evlenirse hakkını helal edeceğini söyler ve bunun üzerine İbrahim b. Edhem bu kadınla evlenir. Çok kısa bir evlilik hayatı olur. Bu hikayenin farklı versiyonlarında geçtiğine göre bu evlilik hayatı kırk gün, dört-beş gün ya da bir gecedir. Ayılırken Sitti Saliha çok üzülür ve Sultan İbrahim dünyanın faniliğine dair konuşmalar yaparak Sitti Saliha'yı teselli etmeye çalışır.

Hikayenin bu kısmında Sultan İbrahim'in çeşitli sorulara karşı verdiği ibretli cevaplar anlatılmıştır. Dünya hayatıyla ilgili ibretli ve didaktik sözler geçer. Bu sözlerin bazıları şunlardır:

“Dünya kulları gezgin tacirlere benzer. İşleri bitince hepsi de şehirlerine geri döner.”

“Dünya çok güzel döşenmiş bir eve benzer. Arif bu nimetlerden faydalanır, ev sahibine cömertliği için teşekkür eder. Aptal bir adam ise, bu eşyaları sahiplenir ve ev sahibi de onu oradan kovar.”

“Dünya güzel giysiler içinde bir kadın gibidir. Arif, o kadın kendisine yaklaştığı zaman gerçekte onun yaşlı ve tehlikeli birisi olduğunu görür ve ondan tiksindir.”

Hikayeye göre Sitti Saliha'nın üzüntüsü ve feryadı figanı cennetin dört katını etkilemiştir. Sultan İbrahim Kufe'den ayrıldıktan sonra Mekke Medine arasında bedevilerin eline düşer. Bedeviler ondan erzağını isterler. O da tek erzağının sabır, şükür, tevekkül ve rıza olduğunu söyleyince bedeviler tevbe ederler ve ona bir deve ederler.

Sultan İbrahim Mekke'de günlerini ibadetle geçirir. Bu arada Sitti Saliha'nın Muhammed Tahir adında bir oğlu olur. Miftahu'l-Ârifin ona Kur'an eğitimi verir. Bu çocuk babasını bulmak için Mekke'ye gider. Sultan İbrahim oğluyla görüştüğü zaman çok sevinir fakat o çocuğun ibadetlerinden kendisini alıkoyacağını düşünerek onun gitmesini ister. Oğlu kalmak isteyince ona Hz Musa'nın hikayesini anlatır.

Sultan İbrahim, oğlu Muhammed Tahir'e parmağındaki yüzüğü verir ve ona bu yüzüğü çok iyi korumasını söyler. Oğlu bir yol ayrımına geldiğinde yolun birisi annesinin olduğu Kufe'ye, diğeri de babası Sultan İbrahim'in gitmesini istediği Irak'a gider. Çocuk bir müddet kararsız kararsız kaldıktan sonra, Irak'a gitmeye karar verir. Orada Sultan İbrahim'in tahtını kendisine bırakıp gittiği veziri bu çocuğun Sultan İbrahim'in oğlu olduğunu anlar. Herkes ona Irak'ı terk etmesini tavsiye eder fakat Muhammed Tahir yüzüğünü göstererek hikayesini orada bulunanlara anlatır. Vezir, Muhammed Tahir'e tahta geçmesini ve sultan olmasını teklif eder. Muhammed Tahir bunu kabul etmez ve orada danışman olarak kalır. Hikayede buradan sonra Muhammed Tahir'in başından geçen olaylar anlatılır. Hikayenin sonunda hikayeyi yazan kişinin Hadramutlu Şeyh Ebû Bekr olduğu belirtilir.

BİBLİYOGRAFYA

- Affî,** Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf: İslam'da Manevi Hayat*, Çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Ahmed b. Hanbel,** Ebû Abdillâh eş-Şeybânî (v.241/855), *el-Müsned*, Çağrı Yay, İstanbul 1981.
- Albayrak,** Nurettin, “*İbrahim b. Edhem*”, DİA, XXI, İstanbul 2000, s.295-296.
- Arendonk,** C.Van, “*İbrahim b. Edhem*” MEB İA,5/2, İstanbul 1968.
- Ateş,** Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Attâr,** Feridüddîn Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim el-Hemedânî (ö.618), *Tezkiretü'l-Evliyâ* (çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul 1985.
- Aykut,** Said, vd. (Hazırlayanlar), *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, I-X, Şule Yay., İstanbul, 1995.
- Bağdâdî,** Hatîb, *el-Câmî li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmî*, thk. Mahmûd Tahhân, Mektebetu'l-Meârif, I-II, Riyad h.1403.
- Balkaya,** Halit, “*Türk Edebiyatında Edhem ü Hümâ (Edhemnâme) Mesnevileri ve Bir Yanlılığa Dair*”, AÜTAED, sy.18, Erzurum 2001.
- Beyhakî,** Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, *Şuabu'l-İman*, thk. Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-VII, Beyrut 1410.
- _____, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, I-X, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mektebetu Dâru'l-Bâz, Mekke 1994.
- el-Beyyûmî,** Muhammed Receb, “*İbrahim b. Edhem el-Batal ez-Zâhid eş-Şehîd*”, Mecelletu'l-Ezher, XXVI, sy.18, s.971-975, Kahire 1955.

- Bilâcî,** Abdusselâm, “*İbn Edhem, Ebû İshak İbrahim b. Edhem*”, Mevsuatu A’lâmi’l-Ulemâ ve’l-Udebâi’l-Arabi’l-Müslimîn, I, 424-426, Beyrut 2004.
- Biray,** Himmet- Sarı, Mehmet, *İbrahim b. Edhem Kıssası*, Medrese Kitabevi, Afyon 1995.
- Buhârî,** Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâîl (v. 256/869), *el-Câmiu’s-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- _____, *Tarihu’l-Kebîr*, Mektebetü’l-İslâmiyye, I-VI Diyarbakır ty.
- Câmî,** Abdurrahman (v.892), *Nefehâtü’l-Üns min Hadarâti’l-Kuds*, çev. Evliya Menkibeleri, tercüme ve şerh: Lâmi Çelebi, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, Marifet Yay, İstanbul 1995
- Combrinck,** Arnold, “*Ibrahim Adham*”, Sufi Issue, 60, Early Sufi Saints 2003–2004 London.
- Derdiyok,** İ. Çetin, “*Adana İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Bir Hikaye-i İbrahim Edhem Nüshası*”, Türkoloji Araştırmaları 1997, Adana 1997.
- Ebû Dâvûd,** Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî el-Ezdî (v.275/889), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Ebu Nuaym,** Ahmed el-İsfehânî (ö.422), *Hilyetü’l-Evliya ve Tabakâtu’l-Esfîyâ*, Dâru’l-Kütübi’l-Arabiyye, I-X, Beyrut ty.
- el-Mekkî,** Ebu Tâlib Muhammed b. Ali, *Kûtu’l-Kulûb, Kalplerin Azığı*, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Eraydın,** Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV, İstanbul 2004.
- Ersoy,** Mehmet Akif, *Safahat*, VII. Kitap, Derviş Ahmet Şiri.
- Gazzâlî,** Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (v.505), *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, I-IV, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul 2002.
- Güder,** Nurcan Öznal, *Dâstan-ı İbrahim Edhem*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, İÜSBE, İstanbul 1992.
- Gürer,** Dilaver, *Abdülkadir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yay, İstanbul 2006.
- _____, *Düşünce ve Kültürde Tasavvuf*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Hocazâde,** Ahmed Hilmi (ö.1332), *Hadîkatu’l-Evliyâdan Silsile-i Meşâyihî Kâdiriye*, I-VIII, İstanbul 1318.

- Hucvirî,** Ali b. Osman el-Cüllâbî (ö.465), *Keşfu'l-Mahcûb*, Hakikat Bilgisi, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 1996.
- İbnu'l-Arabî,** Muhammed (v.638), *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, I-IV, Mısır 1293.
- İbn Asâkir,** Ebu'l-Kâsım ed-Dımeşkî (ö.571), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, tah. Ahmed b. Mahmûd, İbrahim b. Abbas, Dâru'l-Fıkr, I-LXXIV, Beyrut 1990.
- İbnu'l-Cevzî,** Ebu'l-Ferec Abdurrahman Ali (ö.597), *Sıfatu's-Saffe*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-X, Beyrut 1989.
- _____, *Kitâbu'l-Kussâs ve'l-Müzekkirîn*, thk. Merlin L. Swartz, Dâru'l-Meşrik, Beyrut ty.
- İbnu'l-Esîr,** İzzeddîn Ali b. Muhammed (ö.630), *el-Kâmil fi't-Târîh*, yy, I-XIII, Beyrut 1965.
- İbn Hacer,** Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (v.852), *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1412.
- İbn Hallikân,** Şemseddin Ahmed b. Muhammed (ö.681), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, Dâru's-Sekâfe, tah. İhsan Abbas, Beyrut ty.
- İbn Hibbân,** Ebû Hâtım Muhammed el-Bustî (ö.354), *Meşâhiru Ulemâi'l-Emsâr*, nşr. M. Fleischammer, Wiesbaden 1959.
- İbn Kesîr,** Ebu'l-Fidâ İsmail (v.774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XV, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1995.
- İbn Mâce,** Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (v.275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- İbn Mende,** Muhammed b. Yahya (v.395), *Müsnedü İbrahim b. Edhem*, thk. Mecdi es-Seyyid İbrahim, Mektebetu'l-Akrân, Kahire 1988.
- İbn Mülakkım,** Ebu Hafs Ömer b. Ali el-Endelûsî (ö.804), *Tabakâtu'l-Evliyâ*, Dâru'l-Ma'rife, Ezher 1983.
- İbn Sa'd,** Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, I-IX, Dâru Sâdır, Beyrut 1968.
- İyâd,** Kadı, *eş-Şifa bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ*, I-II, thk. Hüseyin Abdulhamîd Neyl, Dâru'l-Erkam, Beyrut 1995.
- Jones,** Russel, "İbrahim b. Adham", The Encyclopaedia of Islam (New Edition), Leiden 1954.

- _____, “*Ibrahim ibn Adham*”, Encyclopaedic Survey of Islamic Culture, s.254-267, New Delhi, 1988.
- Kara,** Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul 1999.
- Kelâbâzî,** Ebu Bekr Muhammed b. İshak (ö.380), *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Doğu Devrinde Tasavvuf, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 1992.
- Kısakürek,** Necip Fazıl, *İbrahim Edhem*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1978.
- Kocatürk,** Vasfî Mahir, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1964.
- Kuşeyrî,** Ebu Kasım Abdulkerim b. Hevâzin (ö.465), *Kuşeyri Risalesi*, çev.Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2003.
- Küçük,** Hülya, *Tasavvuf Tarihine Giriş*, Nüktekitap, Konya 2004.
- Levend,** Âgâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, TTK, Ankara 1984.
- Mârî,** Yâsir, “*el-Kitâbâtü't-Târihiyye fî Mescid-i İbrahim b. Edhem, Cebele*”, et-Türâsü'l-Arabî, sy.73, Şam 1998.
- Mizzî,** Yusuf b. Abdurrahman, *Tehzibu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-XXXV, Beyrut, 1992.
- Münâvî,** Abdurraûf, *el-Kevâkibu'd-Durriyye*, by., Kâhire 1938.
- Müslim,** Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (v.261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay, İstanbul 1981.
- en-Neşşâr,** Ali Sâmi, “*Medresetu'l-Belh ev Medresetu İbrahim b. Edhem*”, Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fî'l-İslâm, Dâru'l-Meârif, III, 407-430, Beyrut 1978.
- Nicholson,** Reynold A., *The Mystics of Islam*, London 1963.
- Nizâmî,** K.A., “*Çiştîyye*”, DİA, VIII, İstanbul 1993, s.343.
- Öngören,** Reşat, “*İbrahim b. Edhem*”, DİA, XXI, İstanbul 2000, s.293-295.
- Öztürk,** Yaşar Nuri, *Kuran Ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Yeni Boyut Yayınevi, İstanbul 1993.
- _____, “*İbrahim b. Edhem*”, Nesil Dergisi, sy.5, İstanbul Şubat-1979, s.21-27.
- Rûmî,** Eşrefoğlu Abdullah (v.874/1470), *Müzekki'n-Nüfûs*, hz. Abdullah UÇMAN, İnsan Yay., İstanbul 1996.

- Rûmî,** Mevlânâ Celâleddîn, *Mesnevî*, I-III, çev. Tâhiru'l-Mevlevî, Haz. Selahaddin Tuna, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2006.
- Sarıçam,** İbrahim, *İslam'ın Evrensel Mesajı*, DİB Yay, Ankara 2004.
- Sarmış,** İbrahim, *Teorik ve Pratik Açından Tasavvuf ve İslam*, Ekin Yay, İstanbul 2005.
- Schimmel,** Annamarie, *Tasavvufun Boyutları*, Kırkambar Yay, İstanbul 2000.
- Söylemez,** Mehmet Mahfuz (Hazırlayan), *Dâstân-ı İbrahim Edhem, Dâstân-ı Fâtıma, Dâstân-ı Hatun*, TDV Yay., Ankara 2007.
- Subhî,** Ahmed Mahmûd, “*İbrahim b. Edhem*” Mevsûatu'l-Hadâratî'l-İslâmiyye, Elif mad., Amman 1993, II, 66-70.
- Sunguroğlu,** İshak, *Guatama Budha ve İbrahim İbni Edhem*, İstanbul 1974.
- Sülemî,** Ebu Abdurrahman (ö.412) , *Tabakâtu's-Sûfiyye*, Mektebetü'l-Hansî, Kahire, 1986.
- Şahin,** Hasan- Sevim Seyfullah, *Tasavvuf*, İlahiyat Yay, Ankara 2002.
- Şârânî,** Abdulvehhâb b. Ahmed, (ö.973), *Tabakâtu'l-Kübrâ, Dâru'l-Fikr*, I-IV, Beyrut ty.
- Taberânî,** Süleyman b. Ahmed (ö.360), *el-Mu'cemü'l-Evsat*, haz. Mahmud Tahhân, I-XI, Riyad 1995.
- _____, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XX, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul 1983.
- Tirmizî,** Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (v.279/892), *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay, İstanbul 1981.
- Serrâc,** Ebû Nasr et-Tûsî (ö.378), *Kitâbu'l-Luma'*, İslam Tasavvufu, çev. H. Kamil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996.
- Tirmizî,** Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (v.279/892), *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay, İstanbul 1981.
- Tümer,** Günay, “*Budizm*”, DİA, VI, İstanbul 1992, s.351-352.
- Uludağ,** Süleyman, “*Edhemîyye*”, DİA, X, İatanbul 1994, s.421.
- Vassâf,** Hüseyin (v.1929), *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr*, I-V, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul 2006.
- Yılmaz,** Ahmet, *Na'tî Mustafa Edhem ü Hü mâ*, Selçuk Üniversitesi Vakfi Yay., Konya 1999.

- Yılmaz,** Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2002.
- _____, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi*, MÜİF Yay, İstanbul 1990.
- Zehebî,** İbnu't-Türkmânî Kaymaz (ö.748), *Siyeri A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesâtu'r-Risâle, I-XXV, Beyrut 1990.
- Zeyn,** Semih Âtîf, *İbrahim b. Edhem*, eş-Şeriketu'l-A'lâmiyyetu li'l-Kitab, Beyrut 1988.
- Ziyâb,** Edip Nâyîf, "*İbrahim b. Edhem ve Nuşûu'l-İtticâhi's-Sûfiyyi*", Dirâsât: el-Ulûmu'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, c.XXV, sy.2, Amman 1997.
- _____, "*Mevkıfu İbrahim b. Edhem ve Şakîku'l-Belhî mine'l-Fakr ve Kesbi'r-Rızk*", Dirâsât: el-Ulûmu'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, c.XXV, sy.2, Amman 1998.